

А. Чайковский.

НА УХОДАХ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

НА УХОДАХ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ ДЛЯ МОЛОДІ

П'яте видання

ТОМ I.

РЕГЕНСБУРГ

1947

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ » УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО «

Permitted by authority of Military Government

Druck: Gebrüder Held GmbH. Regensburg

ПЕРЕДМОВА

В нашій історичній літературі для молоді твори Андрія Чайковського займають визначне місце. Такі твори, як «На уходах», «За сестрою», «Побратими», та інші, належать до найбільш улюблених нашою молоддю. Цікава фабула, легкий стиль оповідання, патріотична тенденція, описи пригод і боїв — всі ці прикмети історичних творів А. Чайковського роблять його улюбленим автором нашої молоді.

Перевидаючи оце історичне оповідання для молоді «На уходах» — звертаємо увагу на його актуальність і для нас. Ота піонерська праця наших славних предків з-перед 400 літ, так цікаво змальована Чайковським у цьому оповіданні, стоїть зараз і перед нами. Колинебудь ми вернемося на нашу Батьківщину, нас чекає велика піонерська праця від самих початків, бо Україна — тепер велика руїна. Та заки зможемо вернутися, мусимо на якийсь час виїхати в різні, нераз і далекі, країни світа. Дуже можливо, що багатьом із нас прийдеться закладати нові оселі в чужих країнах, і жити серед постійних небезпек, подібно як колись наші уходники з Канева. І тоді для сучасних наших скитальців мешканці Тарасівки можуть бути добрим приміром, як спільно жити, працювати та боротись для добра цілої громади. Своєю єдністю, згодою, працею й героїською обороною рідної землі — вславилися наші давні уходники, що дали початок нашому преславному козацтву. Правда, були й між ними спроби кирині й анархії, але на щастя, їх скоро зліквідовано, і добро нової оселі на тому не потепіло.

Треба, щоб і наша молодь, читаючи про подвиги Тараса та його молодих друзів, не тільки захоплювалася ними, але й ставила собі їх за примір у дальшій нашій мандрівці. Бо тільки дух героїства, лицарства й посвяти для Батьків-

щини допоможе нам перебути наше лихоліття та вернутися з честю на вільну рідну землю.

Тому, що Чайковський оповідає про часи з-перед 400 літ, уживає він давних слів, тоді вживаних, а тепер може декому вже незрозумілих.

Уходництвом називалося в ті часи виходити раною весною у степ на працю в ніким незаселені місця, де уходники ловили рибу, диких звірів, сіяли збіжжя, збирали мід, та відтак осінню верталися до своїх сіл і міст. Ходити «на уходи» було тоді дуже корисно, бо за літо могли уходники наловити багато риби, диких звірів, на футра, назбирати меду від диких бджіл, зібрати збіжжя з урожайного степу. Однак уходники були наражені на постійну небезпеку від татарви. До того ще польські старости казали собі давати податок у натурі, т. зв. «в и т ь», восьму частину із здобичі за дозвіл ходити на уходи. Згодом почали вони здирати з уходників майже половину всього, що придбали за літо уходники, і це було одною з причин невдоволення українського населення, що тоді масово ходило на уходи, бо це був найкращий спосіб заробітків.

З таких уходників, що їх так гарно змалював А. Чайковський, повстало українське козацтво, що вславилось на весь світ героїською обороною рідної землі від усіх ворогів.

А наші сучасні письменники мають відповідальне й почесне завдання, за прикладом наших авторів історичних оповідань: Куліша, Гоголя, Чайковського, Будзиновського, Опільського, Кащенко, Лепкого та інших, змалювати у своїх творах героїську боротьбу новітніх українських борців і дати нашій молоді не менше захоплюючі приклади героїства від тих, що їх так гарно змалював Андрій Чайковський у своєму історичному оповіданні «На уходах».

I.

Було це якраз під Пилипівку. Уходник Трохим Партика, канівець, вернувся з канівського замку, де його старостинські урядовці обшукали і забрали вить з його сьогорічного добутку на уходах. Сів кінець стола сумний, мов хмара. Навіть з жінкою та дітьми не привітався. Його дуже боліло і гнівило те, що взяли з нього більше, як мали право взяти.

Жінка Олена не питала його про причину смутку, ждучи, аж поки він сам заговорить. Те саме помітив його найстарший синок, п'ятнадцятилітній Тарас, що вернувся тепер зі стайні. Ціле літо батька не бачив і радів на спогад тої хвилини, коли батько вернеться, а він перед ним похвалиться тим, як він цього літа під його неприявність господарив. Цікавий був теж почути від батька, як йому на уходах жилося — а тут застає батька сумним та мовчаливим. Поглянув на маму, та вона теж не знала причини. Згодом батько вдарив кулаком об стіл і заговорив сердито:

— Обдерли мене гірш татар... І треба мені було ціле літо так тяжко працювати та виставляти своє життя на небезпеку, щоб староста зі своїми посіпаками моєю працюю поживився?.. Стільки, що мені лишилося з моєї праці, можна було добути під містом і нічого мені було татар лякатись. Навесну нікуди не йду. Хай пан староста сам іде, коли хоче...

— Ой, не говори так, Трохиме. Не гаразд людей на уходи виганяє. Того поля, що ми маємо під містом, замало, щоб дітей виживити. Його я сама з дітьми обходжу, а те, що ти придбаєш на уходах, то таки щось значить. Прийшлося би нам без цього дуже бідувати, і ніколи не стало б хліба до нового.

— Я все це розумію, та мені серце кривавиться на таку кривду.

— Може тебе старостинські підручні так дуже не злюбили?

— Чи мене одного? Нас усіх, усю валку так само злушили.

— А не можна б піти до самого старости та пожалуватись, та ж є: якесь княже право...

— От вигадала! Жалуватись перед ведмедем на вовка... Хотіли ми піти, та чи пустили нас? Кажуть: нема пана старости дома, а ми добре знаємо, що є, бо нікуди не поїхав.

— Так зійтися б усім уходникам, порадитись, а відтак післати вибраних до князя з жалобою.

— Одне, що ти, Олено, добре порадила, то зійтись би громаді і діло обрядити. Але щодо другого, то воно нічого не поможє. Бог високо, а князь далеко. Хіба вже не було такого, що уходники ходили з жалобою до князя? Князь, правда, видав наказ, щоб людей не кривдити, а староста таки не послухався, і своє робив далі, та ще більше дер. »Це, каже, буде тобі нагорода за дорогу до князя«!

— Треба якийсь спосіб придумати, але уходництва кидати не можна.

Від цієї розмови Трохим трохи заспокоївся, привітався з жінкою, дітьми, розказував про свої пригоди, поки не посідали вечеряти.

У Трохима Партики було четверо дітей. Найстарший Тарас, відтак Андрій, третій Микола і мала п'ятилітня Маруся.

Заспокоївся батько, та не міг заспокоїтись Тарас. Він відчував глибоко батькову кривду. Хоч було йому лише п'ятнадцять літ, уважав себе парубком, бо заступав батька в господарстві, наказував молодшим братам, що кому робити. Як почув від матері, що уходництва не треба покидати, а придумати раду проти старостинського здирства, задумався над цим дуже. Вже і спати полягали, а він усе перевертався на своїй лежанці і не міг заснути. Різні думки через голову переходили, а жадна не видалась йому доладною. Заснув аж геть по півночі, та, прокинувшись рано, пішов до своєї звичайної роботи і знову перебирав у голові одну думку за другою.

Як посідали обідати, він каже до батька:

— Тату! На уходи я ще не ходив, то й не бачив, як там, і хіба знаю те, що від людей чув..., а чи не можна б так зробити, щоб покинути Канів, а вишовши на уходи, не вертатись, а таки там у степу зажити?

— І так люди роблять, сину, це не така новина, та бач,

на таке годі самому пускатися, бо ми пропали б там, мов пташенята від шуліки.

— То можна б зібрати до такого більше людей і піти — цілою валкою...

— Ой, гірко воно, моя дитино, — каже мама, — покидати свою певну батьківську хату, та й мандрувати в світ на непевне, та коли не можна інакше, то що робити?..

— Мамо! А хіба ж тато не виходить щорік на непевне? Хіба ж ми тут не дрижимо за його життя і здоров'я? А так все були б ми разом, та й що сталось би одному, те і всім нам...

— Добре ти кажеш, Тарасе, — каже весело батько, — за таку мову то люблю тебе. Я поговорю з людьми таки зараз завтра. Може, що путнього з того вийде.

На другий день від самого ранку ходив Трохим поміж сусідів, що жили з уходів, і скликав до себе на пораду. Увечорі зійшлась повна хата людей. Вони віталися з господарями, і кожний сідав, де попало. Старші міщани сідали за столом під образами, молодші на лавах, стільцях, на постелі та на запічку, дехто таки стояв.

Найстарший віком Кіндрат Муха, сивий уже чоловік, коли вислухав, про що річ йде, каже:

— Ось ми сусіди зійшлися на раду над нашою бідюю. Хоч я сам для мого віку на уходи не ходжу, але посилаю моїх синів і зятя, і ця кривда, якої зазнають уходники від княжого старости, і мені долягає. Тямлю добре, що наказує княжий закон, яка вить належиться старості від уходника: якраз восьма частина від усього добутку. А тепер беруть із нас половину, та, крім того, беруть від кожної ватаги по два бобри надто. В давнину вить була оправдана, бо вона йшла на потребу замку. Але в тих часах була людям користь з замку, бо було де захиститися. А нині, як ми важимось іти в далекий степ, то замок нічого нам не допоможе.

— І пан староста не підвезе його нам на возі, як татрва набіжить: нате, люди, ховайтесь! — говорив Степан Журавель.

Всі засміялись; Муха говорив далі:

— Виходить на те, що чим тяжче нам на уходах, тим менше староста зі своїм замком нам допоможе, а тим більше йому треба платити.

— Та коли б усе на замок ішло, то можна б десь далі в степу другий покласти, — докинув хтось з гурту, — а то все топиться в кишені старости та його підручник.

— Нічого нам не лишається, — каже Данило Гриб, — як збройно оборонятися від старостинського грабунку.

— Не встаюмось, — каже Муха, — прийшло б до бунту проти княжої влади, а з цього нічого б путнього не вийшло, а навпаки. Ми піймаємось зі старостою за чуба, а тимчасом підгляне це татарин — та ж він мало нам до печі не зазирає, — та й наскочить — і всіх нас разом застукає.

— Так ходімо з жалобою до самого князя, — каже Максим Дуб.

— Го, го, го! До князя дуже далеко, — каже знову Муха, — ми вже посилали жалоби, та нічого з цього не вийшло.

— Так хіба нам покинути уходи і сидіти дома?

— Та як? А ту пшеницю, що ми восени посіяли під зиму, хіба горобцям лишити? Ні, панове, нам щось би кращого придумати, — каже Журавель.

— А от послухайте, панове громадо, — каже Партика, — що мені піддав учора за обідом мій синок Тарас. Він хоч молодий і зелений, та розумець у нього не хлоп'ячий, хоч це моя дитина і хвалити не годиться мені, а таки скажу. Він каже, щоб ми, пішовши в степ, вже не верталися, а там свою оселю заснували...

— Хай тобі, Трохиме, твій Тарас здоровий росте, — каже Журавель, — бо це недурна думка. Я чував уже, що люди так роблять, і так, здається, було б добре. А коли ми йдучи на уходи, не лякаємось татарина влітку, то тим менше нам його взимі боятися, бо зима нас захистить так само, якби і старостинський замок.

— Далєбі, що добре говорить кум Журавель, — каже Дуб, — я йду і вже більше сюди і носа не покажу, а панові старості дуля...

— Воно не новина, і таке вже бувало, — каже Муха, — але нам треба тямити, що малою силою нема нам чого на таке пускатись, а треба зібрати велику валку. До цього треба підібрати людей дебелих, відважних і нелінивих. Особливо лежнів нам не треба. Воно дотепер так бувало, що лежень на уходи не ходив. Але тепер може бути інакше. Може який дармоїд причепитись до нас, щоб жити з нашої праці...

— Певно, що так, когонебудь до валки не приймемо.

— Подумати б і про наші потреби. Там немає базарів і нічого купити. Треба все своє мати.

— Та й те, що з собою заберемо, не вічне, і треба буде новим заступити.

— Нам би своїх ремісників треба.

— О, це буде найтяжче, бо ремісник знайде собі в місті роботу на прожиток.

— А я таки громади не кинуся, — каже коваль Кузьма Молот, — куди люди, туди і я. Який мені тут буде заробіток, як ті, що мені роботу дають, вимандрують? Лише дасте мені, люди добрі, воза, щоб міх та ковало, та ще дещо перевезти, бо в мене ні коней, ні воза немає.

— Здоров будь, брате Кузьмо, — каже Журавель, kleпаючи його рукою по плечу, — що громади не лишаєшся. За твої струменти не журися, дамо і більше возів, коли буде треба.

Заява Молота зробила на всіх враження. Таке почуття громадського обов'язку всім подобалось.

— Піду й я, — каже Матій Горошко — швець.

— Та ти без мене, Матію, нічого не зробиш. Як я шкури не виправлю, то з чого чоботи робити будеш? — каже кожем'яка Павло Дмух.

— Я теж пристаю до вас, — каже кравець Панько Голка.

— Але тобі, Паньку, хіба не треба буде воза на твої струменти? — жартував собі Журавель.

— На струменти ні, але такі мені треба буде воза, або й два, бо знаєте, скільки у мене діток Бог дав, а я їх тут, сиріток, не лишу...

І так один по одному зголошувалися різні майстри, ремісники, що їм у Каневі важко було жити. Зголосилися ткачі, колодії, теслярі, бондарі, і всі з цього були раді.

— Діточки мої, — каже Муха владуваний, — не ходив я на уходи, але тепер то й я піду і на старости літ не залишусь сам, хоч доведеться громаді мене немічного годувати, а я саме щойно говорив, щоб неробів не брати.

— Це вже, тату, наше діло, — говорив найстарший його син Андрій Муха. — Ми, твої діти, не лишимо тебе, хоч би довелось й силою на віз посадити, а при нас голодувати не будеш.

— А твоя стара досвідна голова, батьку, стане нам за двадцять робітних рук, — казав Журавель.

— Так воно і справді, панове-громадо, — каже Прокіп Пастернак, — от найкраще буде, як ми виберемо собі Кіндрата Муху нашим головою, а вже ми не дамо йому з голоду вмерти, хоч би в нього і своїх дітей не було.

— Згода, згода, порядкуй нам, батьку, як сам знаєш, а ми тебе, мов рідні діти, слухати будемо.

— Спасибі вам, дітки, за честь, та ви поміркуйте, що я вже старий, безсилий, а там треба ватажка молодого та дужого. Доведеться ставати проти хижого татарина зі зброєю в руці, а вона мені в дрижачій руці не вдержиться.

— Не турбуйся. Ми до військового діла виберемо іншого отамана, нам треба такого старшини, щоб про все пам'ятав і в усьому лад заводив, а до цього якраз твоя розумна досвідна голова.

Старий Муха прийняв вибір і всі були з того раді. Він славився своїм розумом на весь Канів, і жадна важніша справа в місті без його ради не обходилась. У нього були два, мов тури дужі, сини і такий самий зять та кілька гарних унуків. Сини і зять були досвідні, бо вже від десятка років на уходах промишляли. Зараз вибрали йому і прибічну раду.

Люди почали розходитися, і кожний мав якнайбільше людей до ватаги схилити, щоб зібралась якнайбільша валка.

З цієї ради і вирішення, хто зна, чи не найбільше радів Тарас. Та ж то він таке видумав, громада його за це похвалила, і все пішло по його думці. А на уходах то він уже покаже, що він уміє. Хоч він там не бував, та з того, що чував від батька і інших людей, він з'ясував собі, як там треба жити, щоб татарам не датися, а в цьому найбільша штука.

От над чим він тепер увесь час думав.

II.

Від того дня старий Кіндрат Муха нараджувався частенько, як до цього діла приготувитися. Він говорив:

— То, мої діти, на таке діло пускатися так, як ми тут у місті живемо; це моє, а це твоє, того не доторкайся, не можна. Там мусить бути все наше, а що здобудемо, тим і поділимося по-братньому. Не можна теж говорити, це я зробив, і це моє, бо ти зробив одно, а другий зробив таке, чого ти і не вмєш зробити, воно буде якраз для тебе. У нас там мусить стати одне гасло: усі для одного, один для всіх.

— Так воно повинно бути, бо лише на такому станемо певною ногою.

— Отож, як ви з тим згодні, так скидаймо в одну скарбону гроші, ні більше, ні менше, а по рівній пайці. За це купуймо, чого нам треба на уходах, а то буде наше. Передусім купуймо зброю. У кого є своя, то складайте до гурту, це йому почислиться, і він менше грошей дасть на свій пай.

З цими грішми треба післати людей хоч би аж до Києва. Відтак треба накупити пил, сокир та долотів, кіс та серпів і готового заліза, щоб наш Кузьма не дармував. — А як зробимо зі скотом, чие воно буде, як забере його уходник з собою?

— Я гадаю, — каже Дуб, — що й скот хай буде спільний. Треба пам'ятати про наших ремісників, що йдуть з нами на гаразд і горе, а то бідні люди, скота свого не мають, а для діток треба молока. Так само щодо грошових паїв. Багато пристало до нас людей дебелих, роботящих та бідних. Хіба ж їм не йти тому, що в них грошей нема?

Рада не знала, як це вирішити. Багатшим здавалося, що це їм кривду роблять. Тоді каже Журавель:

— Що тут багато говорити. Багачі на уходи не підуть, їм і тут добре, а та біднота, що йде на непевне, то трохи чи не вся однакова. В одного там трохи більше, а в другого нічого. Та коли нам поталанить, то вони за рік, за два доробляться настільки, що зрівняються з іншими і всі паї будуть однакові. В тім діло, щоб ми всі допомогли їм з бідноти вилізти до кращого. А без нашої помочі вони ніколи не доробляться, а будуть увесь час попихачами багачів, і вони, і їх діти, од рода в род.

— Далебі, кум Журавель добре говорить, — каже Гриб, — складаймо гроші та посилаймо людей по куплю.

Вибрали зараз таких, що мали збирати гроші, а потім післали кількох досвідних купувати потребу.

А тимчасом Тарас не дармував. Йому особливо засіла в голову думка, що на уходах треба буде частенько від татар відбиватися. Отож він позбирав у купу своїх ровесників, синів тих батьків, які рішилися йти на уходи, і ну ж муштруватися. Наробили собі луків та стріл, наладили списів, понастругували дерев'яних шабель, виходили за місто і тут училися. Розуміється, що вся зброя, всі обороти і муштра мусіли бути такі, як у княжих вояків на замку, бо інших зразків не було. Відтак розділювались на татар і хрищених і заводили одні з одними такі завзяті бої, що не один прийшов до дому подряпаний до крові, або з розбитим носом. Найбільша штука була в тому, хто кого краще підійде та перехитрить. На всі штуки і хитрощі Тарас був мистець. Він найкраще вмів ворога витропити, або заманити в засідку, або самому з засідки вибитися. Старші люди дивились на це і дивувались із його проворности.

— Цей то певно отаманом буде, коли виросте, — казали люди.

— Його батько теж не абиякий ухадник, а вже син, то певно його перейде.

— А воно таки добре, що наші діти в такому вправляються. Хто його знає, що їх у житті стріне?..

А хлопці, коли їм ніхто цього не забороняв, вправлялись далі. До них почали приставати і дівчата, і вони теж учились стріляти з лука. Щоб себе не калічити стрілами, то Тарас наказав затикати на кінці стріл кусники бур'яків, яблука тощо. Така стріла, хоч і поцілила кого і вдарила, то не скалічила. От і зробилося незадовго хлоп'яче військо, що ганяло по полях та по міському майдані.

І старий Кіндрат Муха цього не забороняв. Навпаки, він цими вправами зацікавився. Частенько виходив до дітей, наглядав усе і давав деколи хлопцям раду, як що краще хлопцям робити, і вони були з того раді, що старий чоловік, якого вважали за найрозумнішого в Каневі, ними цікавиться. Коли воно так, то це вже не дитяча іграшка, а поважна справа.

Дивлячися на старих, молоді почали в усьому їх наслідувати. Вони теж вибрали своїх старшин, свою раду. Прислухувалися, що старші радять, і вони собі те саме робили.

— І це добре — говорив Кіндрат, — що молодь привикає до громадських справ. Підросте, то наче б знайшов. Ми не вічні, вони стануть на наше місце. А під нашим оком то можна не одне справити на добру дорогу.

А до хлопців він казав:

— Такі іграшки вийдуть вам на добре. Та ви не думайте, що воно і там, у степу, буде іграшкою. Перед татариним ніхто тебе не заступить, і там яблук на стрілу не треба застромлювати.

Тарас, що його хлопці вибрали своїм отаманом, каже:

— Ми татар не лякаємось.

— Та знову не думайте, що там не буде вам іншої роботи, як по степу гуляти.

— Ми й це знаємо, дідусю, там треба буде коло хліба робити, а тут нема ніякої роботи.

— Навпаки, дітки, і для вас робота знайдеться. Ануте, заходьте ви до наших ремісників, придивляйтеся та вчіться. І це вам у житті придасться. Приповідка говорить: «бодай би все вміти, та не все робити». Наші ремісники мають тепер багато роботи на запас, особливо ковалі та колодії, бо нам цього добра багато треба, а от пішли б у ліс та нарубали б гідного дерева на стріли, луки та списи. Ануте,

Тарасе, якщо ти вже отаман, накажи, як знаєш. До весни вже недалеко, а ще багато дечого не зроблено.

Тарас цим дуже зрадив, що його дід Кіндрат назвав отаманом. Він зараз зібрав своєю молодю громаду.

— Слушайте друзі, ми тепер хіба дуже рано будемо вправлятися, коли дома товар обійдемо, а потому до ремісників на науку. А інші підуть у ліс притідних прутів на стріли нарізати, та грабини на луки, та деревець на ратища. Це така робота, що кожний з нас може зробити, а старші часу на те не мають. Я вас зараз поділю на гуртки, щоб мінялись і не робили все те саме, бо навкучиться.

III.

Як лиш почав танути сніг, уходники заворушилися в дорогу. Деякі хотіли ще відсвяткувати Великдень, та Кіндрат Муха настоював на те, щоб таки вибиратись в дорогу, бо час не стоїть, а поки зайдуть на місце, то багато часу минеться. Добре було б розташуватись на місці та отаборитись, поки татарва рушиться зі своїми стадами. Дві роботи тяжко робити: і коло заснування оселі заходитись, і воти татарів відбиватись.

Всі згодились на думку Кіндрата.

— Як нам Господь допоможе, що розживемось, тоді відсвяткуємо Великдень як слід, і церкву своєю поставимо, і свого попа матимемо.

Коли всі уходники почислилися, то вийшло на п'ятсот душ. З того було робітних дужих людей, чоловіків таких, що і за зброю хапати могли, не більш двох сотень. А решта то жінки, діти і старці, які рішилися іти в степ зі своїми рідними. Та це була така велика валка, яка досі з Канева ще не виходила.

По дозвіл до старости пішов Кіндрат Муха з кількома ще міщанами.

— А знаєте ви, люди добрі, скільки доведеться вам дати на замок, як вернетесь? — питає староста.

— Знаємо, на те ж є княжий закон. Маємо дати вить, як усе водилося.

— Ай, не так, мої любі. Те, що було давніше, минулось, а тепер інший час настав, замок має більші потреби, як перше. Вить тепер більша. І отріч того треба з усієї ватаги дати окремо бобрів. Мала ватага дає, два, а ваша така велика, що за десять стане. Ви дасте двадцять бобрів, окрім виті.

— Та воно все на те виходить, що ми перед неводом рибу ловимо. Господь знає, хто з нас живий вернеться, бо не на весілля ми йдемо, та й який цьогорічний добуток буде.

— Ну, так ідіть уже здорові, а то вже й побачимо.

Муха забрав дозвіл і вийшов, а як уже були за ворота-ми, каже до своїх:

— Побачить він нас тоді, як своє вухо, от добре, що ніхто з наших не вибалакався...

Тепер стали ладитись у дорогу. Заїздили вози перед хати, де було покладане добро, і забирали. Усе повкривали полотном, приладженим на шатра на той час, поки поставлять хати.

Чого тут не було! Плуги, борони, заступи, сокири, граблі, серпи, коси та пили, неводи на рибу, залізо на грубшого звір'я, то знову порох та кулі, луки, стріли, списи, бердиші, шаблі, ножі. Все це було на запас, бо кожний, хто дужий, брав шаблю, рушницю або лук та спис у руки. Набрали ще всяких харчів, щоб стало до нового. Набрали борошна, каші, пшона, сухарів, вудженої та соленої риби, набрали посуду, одежі, полотна. Вони йшли з тим, щоб сюди більше не вертатися. Свої хати і оселі або попродали сусідам, або полишали на свояків та знайомих. Забирали і товар, який хто мав: коней, волів, корів та овець. З того зробилася велика валка.

Старому Кіндратові наче б віку убуло. Він випрямився і заходився коло всього від ранку до темної ночі. Мусів знати про все, що робиться, усьому лад давати, а в такому великому зборищу людей удержати лад уже тяжче. Люди, як люди. Одному не подобається те, іншому друге, виходять з цього свари, що деколи і до бучі приходять. Такого тут не було. Старий Кіндрат скаже слово, ніхто не перечить, хоч би йому воно не подобалось. Усе робилось у згоді.

В дорогу вибралися на саме середопістя. Найняли ще Службу Божу з молебнем, священник покропив усіх свяченою водою, поблагословив у далеку дорогу, і вони рушили.

Звичайно, коли нашому чоловікові доводиться покидати рідну хату і йти в світ за очі на непевне, йому стає важко на серці, жаль рідної батьківської хати, серце кривавиться. Та тут було не так. Усі йшли веселі, кожний мав тверду віру, що йде до кращого, що заживе так, як дотепер йому не шилося. Та ж там, куди вони йшли, була гарна земелька і всього доволі, а решту треба роздобути працею. А дотого вони там житимуть на волі і жаден ста-

роста не буде їм наказувати. Йшли бадьорі і веселі. А вже Тарас Партиченко то не знав, на яку ступити. Свою ватагу держав при собі, наче б яке військо.

IV.

Хоч то була ще зима, а вже сонце йшло високо. У повітрі під облаками чути було крукання журавлів, вночі гегали стада диких гусей, що, прочуваючи весну, верталися на свої літні місця. Вдень нагрівало сонце, лід розмерзав, сніг танув. Проміння сонця відбивалось яскравим світлом від ожеледі, аж очі разило. Старі люди ворожили, що цього року можна сподіватись ранньої весни.

Уходники мандрували широким безкраїм степом. Шляхів тут не було, йшли широкою валкою. Вози їхали один побіч одного. Журавель був досвідний ватажок. Він тямив про те, що води ще не розлились, і за біду не тяжко. Якийсь татарський загін може наскочити, а тоді всім треба бути вкупі. Журавель наказав так, що наперед їхали вози рядком один побіч одного, а так само й позаду. По боках їхали вози один за другим. В середині гнали скот і коней. Тут були і ті вози, на яких під полотном сиділи старі люди і діти. При крайніх возах ішли озброєні люди. Опріч того, частина уходників їхала попереду на конях і роздівлялася на дорогу, кудюю найкраще переїхати та де найліпше ставати на нічліг. Скот годували спершу готовим сіном, яке везли на возах. Згодом, як снігу поменшало, він радив собі сам, живлячися сухою степовою травою. До тої розвідчої служби зголосився зараз Тарас Партиченко з кількома друзями. Вони раді були, що можуть їхати на конях.

В степу стрічали глибокі балки, порослі високим лісом, стрічали потоки та струмочки. Вони дзюрчали весело, забираючи невеличкі криги льоду, води в них що раз більшало. Стрічали невеликі байраки.

Коли під вечір роз'їзди показали, де треба ночувати, зараз туди заїздила валка. Туди стягали вози в колесо, один приставав до другого. Коні забирали в середину. Люди їхали кількома возами до найближчого ліса, рубали дерево, привозили до табору та розводили вогні, при яких варили страву. Тоді в таборі роїлося, мов у муравлиську. З возів вилазили діти і грілися при огні. В таборі гомоніло від веселого дитячого сміху, бо дівчора, що висиділася на возі під полотном, давала собі тепер волю. Люди ставали

гуртками, балакали і співали пісеньок. Поволі на дворі робилося тьмаво, на небі виступали ясні зорі, поки не вкрили цілого неба. Зараз по вечері лягали спати, лише сторожі ставали на своїх місцях з довгими списками та рушницями. Вони цілу ніч перекликалися, щоб не заснути.

Тарас і говорити собі не дав, що він ще замолодий стояти на сторожі, і йому треба було свою чергу назначити.

А рано, як лише почало на світ благословитися, ворухився цілий табір, варили їсти і лаштували вози в дальшу дорогу.

Тарас підбадьорював безнастанно своїх друзів:

— Не даймо, хлопці, себе засоромити, бо ми вже не діти і даремне хліба не будемо їсти. Особливо, не дай Боже, котрому на сторожі заснути, бо ~~такого~~ зараз проженемо з-поміж нас до дітей.

Однак Журавель висилав хлопців на сторожу не самих, а всуміш із старшими.

Одної ночі сторожив Тарас з двома друзями, Трохимом Жмуренком і Прокопом Жилом на розі обозу. Небо вкрилося хмарами, було дуже темно. Згодом зірвався зимний вітер від півночі, почало метати густим снігом. Видно було, що зима не хоче ще вступитися, хоче ще раз показати свою силу. Так воно звичайно буває, поки весна при помочі сонця не поборе зими доразу.

В обозі все послуло. Товар і коні позбивались у купу і полягали на степовій траві, те саме зробили вівці. Панас Жмуренко каже до Тараса:

— Поганий час, нічого не видно. Коли б хоч у таборі більший вогонь розвели, а то зовсім погасне.

— Годі, щоб увесь час була погода. На уходах треба до всього привикати. Ти, Трохиме, піди до інших сторожних стоянок, а коли б котрий заснув, так перехрести його прутом, або краще буде, йди ти, Прокопе, та зараз вертайся.

Прокіп якстій поплився поміж вози. Сніг падав щораз більший, і холодний вітер провівав одержу до самого тіла. Хлопцям ставало холодно, вони почали бити руками по плечах, щоб розігрітись.

— Хіба повлазімо під віз, — каже Трохим, — а то промокнемо від снігу та ще холодніше нам буде.

— Можна й так, та лише не засни.

— Ні, не засплю, хоч спати дуже хочеться. Треба себе добре в руку вщипнути. Та полізьмо враз, то балакатимемо.

— Бачиш, що воно і балакати недобре, бо забалакаємось і не встережемо, і так через вітер нічого не чути.

Тараз почав наслухати. З вітром доходив до їх вузькийсь далекий гомін.

— Чуєш, Трохиме? Ось і договорились.

— Чую. Та що це таке могло б бути? Тут у степу людей немає.

— От я чую, — каже Тарас, — як коні форкають... О! Ти тут підожди, а я піду за тим голосом у степ, може, що помічу. А коли б я свиснув у пальці, то знай, що я в небезпеці. Тоді стріляй на сполох. А коли б тобі на пістолі порох підмок і не можна стріляти, то ти вже знаєш... свисни тричі в палець.

Трохим налякався. Йому стали скакати зуби, мов у пропасниці. Вже не залазив під віз, а стояв нагорі і дивився у п'ятому.

Тарас пішов у напрямі, звідкіля чути було гомін. Він вп'явив очі в темряву, розглядався і прислухувався. Почув тупіт коней. Ішов навпростець. Згодом помітив якусь темну масу, яка ворушилась. Завернув до табору, біжучи щосили.

— Або це яка валка уходників, таких самих, як ми, каже до Трохима, — або це татари.

— Я гадаю, що татари, бо уходники вночі не мандрували б так, як і ми. Що ж ми тепер зробимо?

— Якось воно ніяково тривожити табір, як не знаємо певно, що воно. Може то лише який табун диких коней блукає? Будуть потім з нас сміятися. Підождім, поки впевнимось.

— А тоді може бути запізно. Краще б сказати це отаманові, а це вже його буде голова, що робити... От дивись! Хтось до нас іде...

Це був якраз Прокіп, що вертався від другої сторожі. Він розповів Тарасові, що на сусідній стоянці хлопці добре тримаються.

— Чи чув, Прокопе, гомін з цього боку?

— Чув, та гадав, що мені так на вітрі причулося.

— Тихо, хлопці, — каже Тарас. — дивіться сюди: там хтось іде. Ходімо під віз.

Повлазили під віз та почали прислухуватися та дивитися. Справді з цього боку якась постать наближалась до табору.

— То татарин, — шептав Тарас друзям.

— Я стрілю, — каже наляканий Трохим і сягнув по пістоль.

Тарас стримав його за руку:

— Лиши! Ми його піймаємо живого. От я візьму моту-

за з петлею і засяду на возі, а відтак засилю йому на шию. А ви тоді хапайте з-під воза другим мотузом за ноги та й тягніть під віз щосили, поки не впаде. Тоді ми його зв'яжемо, заткаємо рота, щоб не кричав.

— А дамо ми раду? — каже Прокіп. — От я покличу ще кількох друзів з найближчої стоянки.

— Не треба. Самі дамо раду. Потім ті чванились би, що без них ми нічого не вдіяли б.

Все це говорилося дуже швидко, а постать щораз наближалась. Хлопці зорили за нею і міркували, до котрого воза вона піде, і вони там пішли. Тарас з петлею виліз на віз, Трохим з Прокопом поповзли під віз. Татарин прийшов обережно до воза і почав намацувати по нім руками, саме намацав Тараса і піймав його за ногу. Хлопець аж задеревів. Татарин замуркотів щось і став Тараса тягти до себе. Та в ту мить Трохим з Прокопом обмотали йому мотузом ноги і шарпнули так, що татарин пустив Тарасову ногу і вивернувся горілиць.

На нього скочив, мов кіт, з воза Тарас і, поки татарин міг зміркувати, що з ним, поки підвівся на хвилину з землі, то Тарас закинув йому петлю на шию і так затягнув, що татарин не міг крикнути. Тепер хлопці волікли його по землі, до того місця, де був Журавель.

— Вставай, батьку, — говорив Тарас, — ми татарина піймали.

Приволокли його до вогню, Журавель присів йому на груди, зняв петлю з шиї і пов'язав цим мотузом руки.

— Як ти, хлопче, його задушив, то шкода, бо нічого не довідаємося!

Справді татарин лежав мов неживий. Журавель почав йому терти шию і м'яти по грудях, аж татарин відотхнув важко і отямився.

— Побіжи котрий до старого Ониська, він знає татарську мову, хай зараз приходить. Я сам не розмовлюсь.

— Біжи ти, Прокопе, а я з Трохимом вертаюся на своє місце, — каже Тарас.

— Звідкіля ви його взяли?

— Прийшов сам до нас. Я ходив у степ і помітив якусь ватагу, це певно татари.

— Гарний з тебе хлопець! Іди і пильнуй далі, а ми за той час може дечого довідаємося.

Прокіп, ідучи за Ониськом, побудив багато людей, що зараз таки схоплювались і хапали за зброю, та сходились до отамана.

— Не робіть гамору! — каже отаман. — Хто з вас знає татарську мову, ходи сюди, бо старий Онисько, либонь, залежався.

— Не залежався, а прийшов, — каже з гурту старечий голос.

Це був Онисько, що зараз приступив до татарина.

— Говори, небоже, правду, а то будемо вогнем припикати.

Татарин закашлявся, бо йому горло ще не відійшло від мотуза.

— Що ж? Я все скажу, лише мене пощадіть і віку та здоров'я не псуйте. Я й служити вам буду, коли на те. А що я цьому винен? Післали мене на розвідку, так я пішов. Намацав на возі якусь ногу. Хотів забрати його живого, язика добути. Та мені тепер соромно, що мене старшого чоловіка перемогли дітваки. Я б їх хотів побачити...

— Не побачиш, бо їх тут нема, та ти не забалакуй баландрасами, а кажи до речі: де татарський загін, і скільки вас буде?

— Наш загін стоїть тут недалеко. Нас не більше як п'ятсот, а вийшли ми найранше з Криму. Вашу валку маємо на оці вже більше ніж три дні, а цієї ночі ми поставили собі на вас наскочити. Нас кількох післали роздивитись, з котрого боку найлегше до вашого табору дібратись. Мурза наказав так, щоб коней залишити оподалік у степу під доглядом кількох татар, а до вашого табору добратись пішки і тут кого треба, то різати, а здорових і весь табір забрати.

— Чи це була б цього року перша ваша добич?

— Ні, ми вже одну валку розгромили, вона менша за вашу. Трохи ясиру маємо.

Татаринові розв'язали руки і дали їсти вареної каші з учора. Журавель поставив біля нього сторожного з рушницею, а сам скликав усіх уходників і такий дав наказ:

— За зброю і на свої місця! Як татари підійдуть, привітати їх рушницею і стрілами, та близько їх припустити, щоб не марнувати стрілен. А ти, Максиме Жило, візьмеш тридцять людей, зайдете непомітно позаду, де стоять татарські коні, переріжете сторожних і заберете їм коні та визволите бранців з обозу. Найважніше діло буде в тому, щоб вас не стрінули ті татари, яких ми звідси проженемо. Ну, тепер на місця, та без гамору!

За той час сніг перестав падати, а той, що на землі, розтанув. Люди порозходились до возів, одні повлазили

попід вози з рушницями та луками, інші стояли за возами зі списами та бердишами.

Одно мені дивно, — думав собі Журавель, — татарин каже, що їх пішло більше на стежу, а сторожа нікого не помітила, що воно може бути?

Тимчасом Жило вибрав собі тридцять уходників, щоб підібратись до татарського обозу.

Його взяв за руку Тарас.

— Візьми нас, батьку, з собою.

— А! Це ти, Тарасе? Воно гарно, що ти такий відважний, та мені годі. Там, куди я йду, треба буде не одного татарина вислати на тій світ, а ви, хлопці, цьому не подужаєте. Хоч би у вас була й сила помірятися з дужим татариним, так рука задрожить. Ти ще крові не бачив... З вас іще лише що мають вирости люди...

— Ей, батьку, ти помиляєшся. Ніхто інший, а ми, хлопці, піймали живого татарина, я сам, як ходив на розвідку, то вже близько татарського обозу був, я знаю, де вони, я вас проведу. Нарешті ми татар не будемо різати, а лише коней та бранців переведемо в наш табір. А ви, старші, то собі ріжте татар, скільки схочете.

— Може й воно добре буде... А скільки буде цього твого війська, Тарасе?

— Я маю двадцять певних хлопців. Є їх і більше, та то ще дітваки і тих я не візьму, — говорив самопевно Тарас.

— Добре. А де ж вони?

— Ось тут ми всі.

Жило оглянувся, а біля нього стояв гурток хлопців. Один стояв оподалік і хлипав.

— Ти чого?

— Бо Тарас не хоче мене взяти, каже, що я ще малий.

— Ну, ну, вибачай, підеш іншим разом, покищо рости здоровий та великий.

Зараз після цього Жило зібрав своїх і повів під проводом Тараса у той бік табору, де треба було обійти місце, кудюю мали надійти татари. Тут вони поховались за возами, дожидаючи хвилини, коли татари рушаться на табір. Довго тут ждали. Дехто почав куняти, а дехто таки заснув.

Було вже геть по півночі, як з протилежного боку табору почувлися рушничні стріли. Туди побіг Журавель. Очевидно, що татари уважали цей бік за найслабший, бо обійшли довкруги, щоб туди ввірватися всередину. Уходники причаїлися попід возами і аж тоді привітали ворога стрільбою, як він приблизився до возової стіни. Стріли падали

густо з рушниць і луків. Татари заревіли: »Аллах, Аллах!« і кинулись до наступу. Журавель думав, що вони ще і в іншому місці будуть наступати, та всюди було тихо. Тут розпочався гарячий бій. Татари з ножами в руках стали дертися на вози, деякі повзли до землі і хотіли попід вози перелазити. Настала велика метушня. Уходники били бердишами і дишлями від возів по татарських лобах. Та таки кілька татар встигло тою дорогою перелізти до середини, і тепер оборонцям стало небезпечно.

— Гей, світла нам! — кричав Журавель. — Він боявся, що в такій пільмі можуть оборонці самі своїх рубати. Жінки кинули на вогні оберемки сіна. Спершу стало ще темніше, та згодом, бухнуло велике полум'я, і стало всюди ясно мов удень. Тепер кинулись жінки на тих кількох татар, що попали всередину, і вибили всіх до одного.

Тривало так довший час. Вже почало світати. Небо прочистилось від хмар, показалися бліді зорі, татари зміркували, що не дадуть ради, і стали відступати.

Побачив це Журавель і крикнув на своїх:

— Ануте, у кого добра шабля, або спис, сідайте на коні та здоганяймо ворога.

Самі татари боялись погоні і тому втікали щосили до свого табору, щоб чим швидше допасти своїх коней та й утекти.

Та зараз помітили, що прийшли запізно.

Жило якраз підкрався до татарського обозу тоді, як татари вдерлися до уходницького табору. Тарас ішов з Жилом попереду і показував дорогу.

Сторожні татари цього не сподівалися. Вони ждали спокійно на поворот своїх, пильнували коней і бранців, що лежали пов'язані на мокрій землі. Коні стояли осідлані на припонах і відгрібували зісохлу степову траву. Дехто з татар, як побачив, що до них якісь люди наближаються, думав спершу, що це свої вертаються. Аж відразу кинулися на них уходники і стали колоти та рубати.

А тимчасом Тарас з товаришами закрався в те місце, де лежали бранці, і вони стали розгинати ножами пута.

— Ходіть до коней, — говорив їм Тарас, — ми всіх заберемо в наш обоз.

— А хто ж у вас отаман? — питали бранці.

— Потому знатимеш, тепер роби діло, яке тобі кажуть, — говорив самопевно Тарас.

Він же ж сьогодні був теж отаманом над своєю ватагою. То вже не хлоп'яча іграшка по канівських полях, а

справжня війна. Він цієї ночі доконав не абиякого діла, а тепер узняв на себе таке важке діло, як забрати татарам коней, ще поки вони вернуться, і визволити бранців.

— Вважайте, хлопці і не псуйте припонів, вони нам потрібні. Як не можна вирвати з землі колика, або розв'язати, повідрізуйте при колику. Припонами зв'язувати по четверо коней і так їх поведемо. Не даваймо засоромити нашого товариства, що погано діло зробили.

Робота йшла жваво. Хлопці з бранцями кинулись поміж коней, в'язали їх по чотири і зганяли вкупу. І Жило, як перебив татар, прийшов сюди із своїми. Усі посідали на коней якраз тоді, як татар від табору відбито. Тарас вибрав собі гарного татарського карого коника і дуже цим величався; це була його перша воєнна здобича.

— Батьку Жило, я знову веду...

— Веди, сину, та гляди, щоб не попасти татарам у зуби.

Тарас пігнав попереду, за ним у віддалі їхало кілька друзів, щоб інші не втратили їх з очей. Тарас помітив татар, як утікали, і зараз пігнав у інший бік. Усе пішло слідом за ним і, поки татари наспіли на те місце, де був їх обоз, не застали вже нікого. Це сталось умить. Татари помітили валку, що втікала, та поміркували, що не могли б їх пішки здогонити...

— Благослови тебе Боже, люба дитино, — говорив до Тараса Жило. — Ти веди валку далі, а я вернуся. Наші зробили з табору вилазку.

І справді почувся в степу страшний крик. Це уходники з Журавлем з боевим окликом здогнали татарських утікачів і почали бити. Тепер Жило наскочив на них з боку і доконав решти. До табору верталися Журавель і Жило дуже раді, бо не втратили ні одного чоловіка.

— Знаєш, отамане, що з того Тараса великий чоловік вийде. Розумець у нього, що подай Господи!

— Я вже це давно помітив, гарний хлопець...

— Як він швидко з кіньми та бранцями впорався, то дивне диво...

А тимчасом Тарас колував степом, далеко, щоб де татар не стрінуги. Розіслав хлопців шукати за табором, бо його з очей втратили. Перший Трохим помітив табір та став шапкою давати знати. Усім було пильно до своїх і поспішали. Тарас привів здобич і бранців до табору.

Журавель вернувся сюди раніше. За той час порядкував тут Кіндрат Муха. Між уходниками було двоє вбитих, між ними і Тарасів батько Трохим Партика. Його татарин

затягнув по голові кінською щокою, прив'язаною до довгого костюра так, що аж мізок випливав. Про це довідався Журавель аж тепер, як вернувся.

— Бідний хлопець, як йому це сказати?

А Тарас в'їздив до табору, як ватажок. Відкрили один бік возів і туди їх впустили. Тарас сидів на коні і порядкував, поки все не перейшло. Він аж горів з радості.

До нього прийшов старий Кіндрат.

— Гарний ти хлопець, Тарасе, багато ти прислужився нашій громаді, і від усієї громади я дякую тобі...

І не видержав старий Кіндрат, та цілюючи Тараса в голову, просльозився.

— Бідна дитино, тепер на твоїй голові вся твоя сім'я, бо твого батька вже немає.

Тараса наче б по голові вдарили. Спершу не зрозумів, до чого старий це говорить, бо таке йому і на думку не прийшло.

— Що з батеньком сталося? — він поблід наче полотно.

— Поліг лицарською смертю.

— Де ж він? Боже мій, Боже, за що ж на мене така важка кара? Що ми, сироти, тепер робитимемо?

Він почав плакати та так охляв, що не міг з місця поступитися, наче б задеревів. Старий узяв його під руку і повів до батькового трупа. Батько лежав на в'язанці сина, його голову прикрили рядном. Біля нього стояла навколішках жінка Олена і діти, та гірко плакали. Тарас припав до батька, цілував його по руках та голосив:

— Батеньку мій рідненький, на кого ж ти нас, сиріт, лишаєш? Не довелось нам зажити щасливо там, куди ми вибралися, і то я сам дав таку думку громаді, а тепер за це тяжко караюся...

Він відкрив покривавлене рядно і поглянув на окривавлене лице. З голови випливав мізок. Не міг на таке дивитися і закрити обличчя знову. Та знову плакав, аж захопився. Усі, що на це дивились, плакали теж. Тепер Тарас, вгамувавши плач, став навколішки біля трупа і сердечно молився за батькову душу. Уся громада зробила те саме. Потім приблизився до мами і обняв її.

— Сину мій любий, — каже мама, — тепер ти наш опікун, на тебе вся наша надія...

Молодша рідня обнімала їх разом, навіть мала Маруся, усі сплелися в обіймах.

— Годі, мої ріднесенькі, так судилось. Поховаємо батенька в степу, висиплемо могилу, та й хреста поставимо,

а вже я вас не лишу і життя своє, як того було б треба, за вас віддам...

Тарас почав усіх цілувати, а Марусю узяв на руки.

— Моя лебідко, сирітко, ти ще не можеш зрозуміти добре нашого горя, хоч ти найбільша сирітка з-поміж нас усіх, та Господь нас не лишить.

— Не лишить вас, мої діточки, — говорив крізь сльози Кіндрат Муха, — громада вас не лишить, бо і твій покійний батенько і ти, Тарасе, вже на першому ступені нашої тернистої дороги заслужилися громаді.

— Не лишимо вас сиріток... — загула громада.

Таке саме робилось на другому місці табору, де поліг другий уходник, Андрій Береза.

Кіндрат Муха наказав, щоб обидвох убитих знесли в одно місце, і тут зараз почали люди заступами копати глибоку яму, щоб дикі звірі трупів не відгребли і благородного тіла не розшматували.

Настеяли в ямі сухої степової трави, поклали трупів один побіч одного, вкрили рядном і стали молитися. Кіндрат покропив їх йорданською водою і промовив врочиство: Вічний упокій подай їм, Господи, вічная їм пам'ять...

Тепер почали засипати яму землею, поки не висипали високої могили, на якій встромили дерев'яний хрест.

Громада стала розходитися, сама рідня залишилася, поки їх насилу не забрали.

Тараса взяв за руку Кіндрат Муха:

— Годі, дитино, живий живе гадає. Твій батько гарний був чоловік і зі славою наклав головою. Його добре ім'я і його слава перейшла на тебе. Маєш чим повеличатися, що ти Партиченко, а коли так далі вести себе будеш, як дотепер, то й твоєму батькові любо буде з того світу на тебе дивитись, як ти ще славнішим станеш.

В таборі горіли вогні, утомленим людям роздавали теплу страву...

V.

На цьому місці перестояли уходники ще два дні. Треба було відпочати і все до ладу привести. Усі визволені бранці були теж уходники, вони теж вибралися в степ і тепер радо пристали до канивців. Тепер табір побільшав. Журавель не заспокоївся перемогою. Він розсилав увесь час кінні роз'їзди в степ. Ще багато коней наловили на аркани і зловили кількох татарських недобитків, що блукали по

степу. Але тих не казав Журавель вбивати, а привести до табору. Тут треба було робітних рук.

— Хай шельми відслужать нам за те, що накоїли нам лиха, — говорив Журавель — а хліба-соли ми їм не пожалуємо.

Так само пощадили того першого татарина, що його піймали хлопці. Він виявив уходникам, що в Криму біда, що люди часто з голоду примирають, бо в них хліба мало, а вони живляться бараниною та конятиною. А як настане посуха, то і коні та вівці гинуть. На господарство татари мало звертають уваги, стільки в них роботи, що коні та вівці пасти. Він називався Мустафа і знав добре кушнірство. Притім він був веселий і до праці охочий. Заявив, що хоче з уходниками залишитися, бо йому тутешнє життя більш подобається. Просив, щоб дали йому українську одєжу та охоче вчився української мови в старого Ониська. Старий почав йому говорити про християнську віру.

За той час, як обоз стояв, рідня поляглих приходила щодня на могилу покійників молитися.

За ті два дні Тарас дуже перемінився. Він споважнів, наче б йому десять літ віку прибуло. Говорив мало, прислухувався, що говорили старші, та коли з чим відізвався, то так мудро, що всі дивувались його розумові.

По двох днях рушили в дальшу дорогу. Спершу хотіли йти на те місце, де минулого року працювали, та потім порадилися інакше.

— Ми там поселимось, де буде найліпше, а те, що торік засіяли, можна буде й так зібрати уходницьким способом та привезти, — говорив Кіндрат Муха, — тут у степу панів немає, межі нікому не переоремо, ані поля не заберемо, нікому кривди не буде. А що ми перші в це місце прийдемо то й наше щастя, так скрізь водиться.

На кожному місці, де ночували, обмірковували, чи не добре було б тут поселитися? Частенько переходили річку більшу або меншу, та це не було тяжко, бо льоди ще не пустили.

Звертаючись до сходу сонця, натрапили на більшу ріку Інгулець, що до Дніпра вливається, а до того Інгульця вливається з правого боку ріка Висунь. Вони, не знаючи про це, мандрували поміж тими ріками, аж прийшли до кінця Висуня. Це місце всім дуже сподобалося. Від татарщини і сходу розливавсь Інгулець від заходу Висунь. Далі на захід простягались узгір'я, порослі великим лісом. Лише, що це місце між обома ріками здавалось їм занизьке. Ко-

ли б так вилила вода, то було б їм недобре, хоч правий берег ріки був високий.

Роздивившись добре, вони вирішили, що треба б перевезтися на правий берег Висуня і тут поселитися. За цим промовляло те, що недалеко був ліс і не важко було б звозити дерево.

— Кращого місця не знайдемо, — говорив Кіндрат Муха, — воно буде нашою, обіцяною землею. Земля тут добра, плодюча, звіра в лісі буде доволі, добре місце для бджоли. Онтам близько ріки стане село, тут буде наше поле, між ріками будуть наші левади і пасовисько для скота...

На другий день перебралися цілим обозом на другий бік. Тут усі гуртом помолились, а Кіндрат покропив місце йорданською водою. Зараз поставили вози в чотирикутник і окопали землю, залишаючи у двох місцях прохід, від півдня і заходу.

Місце показалось захисне, бо узгір'я заслоняло його від північного вітру. Люди порозходилися зараз по лісі. Було тут грубого дерева на будівлю доволі, в дуплах по-знаходили пасіки повні меду. Інші ходили до ріки на рибу, якої було тут дуже багато. Лід став уже колотися, крига плила з водою.

Кіндрат Муха у всьому порядкував, поділив ухадників на гуртки, кожному призначав іншу роботу. Люди звозили дерево на хати і будівлі. Старий ходив по площі з мотузом, хлопці носили за ним палики. Відмежував рівні частини під доми, і значив паликами. Кожний пай був рівний. На середині поміж хатами залишив великий майдан. Тут мала стати церква, попівство, а згодом і школа. Коли ухадники почали находити старого, щоб котрому це або те місце віддав під хату, то старий лише висварив його.

— Нема вибраного, всі ми рівні, однакові хати будуть, а котра кому дістанеться, то побачимо потім, це визначить жереб, а не моя воля. Ніхто сам собі не буде хати ставити, а всі гуртом, за порядком поставимо. На це ми згодилися іще в Каневі, і я від того не поступлюся.

На покриття косили на другому боці ріки троцю і қомиш, та звозили сюди. В березі ріки знайшли пригожу глину до мащення хат і на пічки.

Як лише степ зазеленівся, перегнали через Висунь товар і коней на пашу поміж ріками. Товару доглядали хлопці. Ще поки взялись до плугів, вирішила старшина, щоб у степ навозити дерева та поставити три високі фігури, а що

не було в них багато смоли, то не ставили бочок зі смолою, лише в'язанки степової трави, облітої смолою. Тут ставляли сторожних, бо саме надходила пора, коли татарва з Криму та з-над берега Чорного моря виходить на грабіж. До городків поназносили багато стріл, луків, в'яленої риби, бочок на воду, сухарів. Аж згодом, як городки були готові, уходники вийшли з плугами орати степ.

На сторожу до фігур Журавель посилав людей чергою, йшли туди старші люди, парубки і хлопці та дівчата. Сторожний припинав під фігурою свого коня на довгому припоні, а сам вилазив по драбині на стовп і звідсіля зорив по степу. Коли б помітив татар, зараз мав запалити солому, сідати на коня і втікати до оселі. Те саме мали робити і всі інші.

Кіндрат Муха все напучував людей:

— Бережімся добре, бо не знати ні дня ні години, коли з'явиться татарин і нас застукає, а тоді всі пропадемо: одних повбиває, других сирівцем пов'яже, в неводю пожене. А коли ми будемо добре берегтися і заздалегідь про небезпеку дізнаємось, тоді ми певно оборонимось.

В самому таборі порозпинали полотняні шатра, а окрім того поставили на стовпах піддашшя на майстерні для своїх ремісників, де йшла робота без упину від ранку до ночі. Татари, що були між ними, показали зручними ковалями, виконували залізця, стріли, робили добрі луки.

З ними поводились уходники по-людяному, хібащо часом сміялися з їх української мови. Онисько лише над тим думав, якби їх охристити. Згодом показалася у таборі одна давно невидана новість. Жінки в однім піддашші виліпили дві великі печі і напекли хліба, бо сухарів уже небагато залишилося, а то вже навкучилося людям за хлібом. Борошна були ще повні бочки, що з Канева привезли. Народ радів, мов малі діти. Кіндрат по цілих днях був на ногах. Ходив скрізь і не давав нікому одної хвилини дармувати.

Тарас був правою рукою отамана Журавля. Йому передали отаманування над пастухами і над сторожею, цілий день ганяв на коні то на пасовисько, то до фігур, а вночі доглядав сторожу в таборі, чи пильнує свого діла. Хоч декому зі старших не сподобалося, що молодик над ними отаманує, та за Тараса стояли Муха і Журавель. Вони обидва проголосили в громаді, що хто не схоче старшини слухати, того не будуть карати, лише проженуть з табору в степ. І цього кожний боявся, пам'ятаючи, скільки всі набідилися, поки сюди примандрували, і які грозили їм по дорозі не-

безпеки. Для одної людини степ може бути дуже небезпечний.

Велику прислугу робили уходникам собаки, що їх забирали з собою. Пес то споконвіку найвірніший приятель людини. Такого то приятеля, Гривка, взяв з собою і Тарас. Він був дуже розумний і ходив всюди за Тарасом. Коли він кудиневдубь їхав, то Гривко чвалував поперед нього і завсіди, було, вгадає, куди він пустився їхати.

Одного дня Тарас поїхав до сторожів при фігурах. Підїзджає, до одної, що стояла найближче лісу, чує несамопитий жіночий крик. Гривко загавкав наляканим рознучливим голосом, підбрав під себе хвіст, наїжив шерсть і зблизився до коня.

»Ов! — Тут щось незвичайне сталося«, — подумав, потиснув коня і почвалував у той бік. Незадовго побачив фігуру. Нагорі сиділа жінка і вимахувала руками та гвалтувала на весь голос. Тарас гнав щосили та, коли приїхав близько, побачив таке, що і йому страшно стало. Під фігурою великий ведмідь пив кров із забитого коня. На фігурі сиділа Маруся Судаківна страшно налякана. Побачивши Тараса, ще дужче стала кричати.

Одначе Тарасів кінь, як побачив неживого свого товариша, ще як занюхав свіжу кров, почав страшно форкати, ставав дуба і не хотів далі йти. А ведмедеві, очевидно, замало було одної жертви, як засмакував свіжої крові. До того ще його дразнив крик дівчини. Він покинув коня і став лізти по драбині до Марусі. Тарас скочив з коня, пустив його, зняв з плеча рушницю, оглянув підпал, та побіг під фігуру. Прийшов якраз тоді, коли ведмідь витягнув лапу, щоб зловити дівчину за одержу. Тарас прицілився і стрілив. Ведмідь, поцілений у серце, звалився з драбини з риком та простяг ноги. Маруся держалася судорожно кінця стовпа, ціла задеревіла від страху. Ведмідь ще двічі задривав і перестав жити. Тепер Гривко прискочив до нього і став хлелати теплу кров.

— Ну, Марусю, злази, нічого вже лякатися. —

Він теж дрижав схвильований, бо то був його перший стріл до великого звіра. Перший раз ведмедя бачив, не то що. Насамперед налаштував рушницю і поставив під стовпом.

— Я не можу рушитися, — каже Маруся крізь плач. — Мені здавалося, що мені остання година прийшла. Вийшов з лісу ведмедище, спершу довго ганявся за конем,

який не міг з припону зірватися, поки його не зловив і вбив та повергиз горло.

Вона почала заспокоюватись, і поволі злазити по драбини вниз.

— Мені треба зараз і шкуру з ведмедя стягнути, — говорив розрадуваний Тарас, — а то і не повірять, що це правда, і старші мені позавидують такого щастя.

Він оглянувся по степу за конем. Кінь, бачучи, що ніхто за ним не гонить, перестав тікати і почав пастися. Тарас свиснув на нього. Кінь підвів голову, заіржав весело, підняв високо хвіст, вдарив угору задніми ногами і причвалував до Тараса. Тут знову припинився, бо йому лячно стало, як побачив ведмедя. Тарас підійшов до нього, дав шматок хліба, поцілував його в оксамитні ніздра та приговорював пестливими словами:

— Гарний з тебе друг, коли мене не покинув, а тепер вернешся додому і відвезеш Марусю, добрий мій гарний конику.

Він гладив його по голові і обняв руками за шию.

Кінь наче б розумів ті слова, бо дививсь Тарасові в очі і потирав своїм лобом об його плече.

— А коли б ти, Марусю, помилила дорогу додому, то пусти йому поводи, щоб він міг перед себе нюшити, він певно не заблудить і повезе просто.

Відтак підсадив дівчину на коня, а сам мов кіт поліз по драбині на фігуру. Роздивившись добре, знову зліз, добув ножа і почав знімати з ведмедя шкуру.

»Краще було б убити його під осінь, тоді б і хутро густіше було« — подумав та сам зараз почав з цього сміятися, бо восени минулого року він ще жив у Каневі і не знав, як ведмідь виглядає.

І так на переміні, то вилазив на фігуру і роздивлявся по степу, то злавив і порався коло ведмедя, поки не злупив шкури і не повісив її на щаблях драбини.

Вже сонце зійшло з полудня, а з табору ніхто не приїздив. Тарас почував голод, а тут окрім шматка хліба в кишені не було нічого. Тарас нагадав собі, що, як чув від людей, ведмеже м'ясо можна їсти. От він розведе багаття і спече собі шматок м'яса. Назбирав сухої трави, викресав вогню, вривав кусень з хребта, настромив на кілок і почав припикати. Але часто треба було роботу перепиняти та вилазити на фігуру. Здавалось йому, що м'ясо вже спеклось. Та ще раз треба роздивитися. Сонце вже зайшло і на заході зарожевіло небо. Та тепер Тарас помітив у степу

щось таке, що його затривожило. Геть далеко на обрію зачорнів степ. Мов велетенський баран посувався від південного сходу. А далі завважив, що з тої валки відірвалось кілька кусочків і пігнало наперед.

— Еге ж, чи не орда? — подумав — коли б хоч добре роздивитись та даремне людей не тривожити.

У Тараса був соґолинний зір. Він напружив його з усіх сил і дививсь.

— От вражі сини, чорт їх приніс... Не знати, чи інші фігури їх помітили? Та нічого мені гаїтись, запалимо фігуру... Не дали спокійно повечеряти. Та що я зроблю, що коня не маю?.. Ну, нічого, доб'ємось до лісу, а там уже Гривко проведе. Треба шкуру забрати, а то не повірять. Скажуть, що я з Марусею таке вигадав та змовився. Коли б хоч дівчина де не пропала... Чому так довго з табору нікого немає...

Роздививсь ще раз, потім узяв з землі віхоть сухої трави і підпалив сніп.

— А тепер давай ногам знати, щоб татари не спіймали.

Він узяв на плечі рушницю і ведмежу шкуру і поспішав щосили до лісу. Тут ще раз оглянувся. Усі фігури горіли.

— Чейже в таборі побачать, а то було б велике лихо. Тепер ти, Гривку, покажи, що вмієш...

В лісі вже стемніло зовсім. Шкура була дуже важка, він знемігся, але не хотів її кинути, бо не повірять...

— Хіба йти б нам краєм лісу, щоб не заблудити, — думав Тарас, розглядаючись.

Гривко біг попереду, нюшив землю і часто оглядався за Тарасом.

Тарас прикликав його до себе і погладив по голові.

— До табору веди, Гривку, до табору, може ще встигнемо, поки татарва добіжить.

VI.

Маруся їхала певна себе, покладаючися на проворність Тарасового коня. Він порскав весело і чвалував розлогим степом. Маруся не могла заспокоїтись від того страху, що набралась. Прибула до табору і зараз розповіла Журавлеві свою пригоду з ведмедем.

— Маєш щастя, дівчино, що якраз Тарас там з'явився, то мудрий хлопець і в кожній біді дасть собі раду. Та хай

він постоїть на сторожі при фігурі, під вечір я пішло його обмінати.

І вже призначений був до того парубок, і вже ладився їхати, як з табору помітили горючі фігури. Люди налякались. Журавель післав зараз кілька роз'їздів. Не далеко вони від'їхали, як стрінули сторожних фігур, що втікали. Кожний говорив, що побачив огонь на фігурі від лісу і запалив свою, але татар ніхто не бачив.

— Значить, — казав Журавель, — що перша фігура загоріла, де був Тарас. То не дурень, не страшків син, без причини нас не тривожив би. Гони зараз у той бік, де фігура під лісом, і то гонить зараз, бо якщо до чого, то ще Тараса піймають, він же коня не має.

Роз'їзд поїхав, а Журавель робив приготування на стрічу непроханим гостям. До табору пригнали з-за ріки товар. Люди, що працювали в полі і в лісі, поприбігали теж. В таборі стало гамірно. Ніхто не лягав спати, хіба малі діти. Татарам, що були в таборі, не довіряли; їх поприв'язували ланцюгами до возів та поставили при них сторожу.

Геть по півночі вернувся роз'їзд. Він був аж під фігурою, де вовки доїдали вже вбитого коня та ведмеда, але Тараса не знайшли, і татар ніде не бачили.

— Пропав хлопець, — казали уходники, — шкода його.

— Не говоріть котрий перед Оленою, — казав Журавель, — ми підіждемо, може, ще з'явиться... Такі проворні зуміють і з дна моря виплисти.

*

Тимчасом Тарас, ведений Гривком, мандрував краєм лісу, пріючи під вагою ведмежої шкури. Він дуже зголоднів і нагадав собі тепер, що має, печене ведмеже м'ясо. Почав їсти, та воно було недобре спечене, ликувате, бо звісно, що ведмідь навесну дуже худий. Але голодному все смачне, і те, на що ситий чоловік і не поглянув би. Аж нараз Гривко почав непокоїтись і скавуліти, прибіг переляканий до Тараса і став при його ногах ховатися.

«Щось воно не добре» — подумав Тарас, і почав у п'ятні розглядатися. Та від того, що побачив, налякався ще більше. В кущах лісу побачив пару зеленкуватих вогників і то аж у трьох місцях.

«От чортіві вовки!» — Він якраз стояв під розлогою крилатою деревиною. На неї нетяжко було самому вилізти, та хіба ж вірного Гривка лишити вовкам на поталу? А бідний Гривко, наче б відгадуючи його думку, ще ближ-

че припав до його ноги і скавулів стиха, наче б словами промовляв: »не лишай мене, я тобі так вірно служив, та й ще послужу«.

Тарас, не надумуючись довго, розв'язав довгий вовняний пояс, що ним був підперезаний, об'язав Гривка попід передні ноги, взяв на плечі і прив'язав до себе. Рушницю повісив на галузь і сам поліз на дерево. Гривко не пручався, а навпаки, лизав його по обличчі, наче дякував.

Тарас спинався по грубих галузах, поки не знайшов такого місця, де кілька галуз виростало вкупі. Тут він прив'язав Гривка, а сам підліз до рушниці і взяв її до себе. Хотів ще раз вернутися по шкуру, та вже було запізно, бо саме прискочили під дерево три вовки і почали шкуру рвати.

Тарасові стало жаль шкури. В першій хвилині хотів стрілити між вовків та зараз розгадав собі: наробить гомону, та ще і татар накличе. До того ще йому було ненаручно. Він підтримував одною рукою Гривка, якому зле було на дереві, пояс його давив, боявся впасти між вовків і дрижав усім тілом, і час до часу лизав Тараса по обличчі.

— Годі, бідний Гривку, потерпи, 'небоже, якось переночуємо.

А вся його журба була в тому, що діється в таборі, чи знають там про татар, чи приготувалися до оборони? А коли б так татари не мали думки зачіпати ухадників і пішли собі далі? Що йому тоді старшина скаже, що непотрібно людей затривожив і фігури попалив?.. То ж то він набрався б сорому, його могли б страхополохом назвати, і уся його слава розвіялася б...

Чого він мав собі бажати в цій хвилині? Його слава вимагала, щоб татари таки зачепили табір, тоді їй показалося, що він не помилився і зробив діло як слід. А серце бажало собі іншого: наскочать татари, то хто його зна, що з цього може вийти? Полетється кров, може хто загинути, як його батько при першій стрічі. А коли б так татари взяли табір приступом, а там стільки земляків, його сім'я, бідна мама, брати, мала Маруся! Нагадав собі те, що пігнали б їх у сирівцях у Крим і розпродали б у світ по базарах. Йому стало важко. Хотів таки злізти з дерева і чим швидше бігти до табору на поміч. Та під деревом знову загарчали вовки. Нічого було робити. Тарас почав молитися до св. Покрови та до св. Николая. Молитва його заспокоїла. Татари ще на табір не напали, бо чув би рушничні стріли та крики. Серед таких думок йому зовсім сон відлетів.

Тимчасом вовки пожерли шкуру, почали ласо дивитися вгору на дерево та світити зеленавими сліпаками. Тривало це довший час, поки вони пішли в ліс: либонь, пігнали за якоюсь іншою здобиччю, бо відразу пропали. Гривко довго нюшив у повітрі, та згодом повеселішав, перестав дрижати і знову лизнув Тараса.

— Як так, то злазїм, друже, і мандруймо до своїх.

Прив'язав собі знову Гривка на плечі і зсунувся з дерева. Над останками ведмежої шкури, з якої залишилися лише ще кудли, він похитав головою: »Хто зна, чи мені повірять, що я ведмедя вбив«...

Тарас, вийшовши на край лісу, міркував по зорях, що вже день близько. Від сходу небо злегка зарожевіло, зорі блідли, лише ранішня зірка блищала на стрічу сонцю, мов золото. Пішли знову краєм лісу. Гривко біг попереду, не зраджуючи страху. Тарас був дуже утомлений і сонний. Йому хотілося денебудь лягти і відпочати, та думка про своїх гнала його далі, мов би йому крила вирости.

Йшов так, аж геть розвиднілось. Сонце вже підійшло високо, як він побачив табір. Був такий охлялий, що ледве ногами волік. А ще, як нагадав собі відповідальність перед старшиною, то ноги його мов у землю застрягли.

Його стрінув Журавель сердито:

— Що ти, хлопче, наробив, які татари тобі привиділися? Напсував фігур і увесь табір затривожив. Я цього по тобі не сподівався, це тобі так легенько не минеться!

Тарас збентежився, що отаман його так прийняв, та ще перед усіма. Спершу не міг слова промовити, а далі з пересердя сказав:

— Мені нічого не привиділося. Татари показалися у степу, а що сюди не прийшли, то не значить, щоб їх не було. Може, ще будуть...

На те надійшов старий Кіндрат Муха. Йому шкода стало хлопця:

— Не гримай на нього, отамане! Ще покажеться. чия правда, я радив би, щоб сьогодні люди з табору не виходили...

Та цієї ради уходники не послухали.

— От, старі люди та діти однаково думають. Жовтодзюбові привиділись татари, а старий повірив у це Бояти-ся вовка, та й у ліс не йти.. Втратили ніч, та ще й день утрачати... Але люди і так уж пішли в ліс і в поле.

Тарас поцілував Кіндрата в руку:

— Спасибі, дідусю, що за мене добре слово сказали.

Я ще раз кажу, що татари були на нашому степу, мені не привиділися, я так буду говорити, хоч би мене і вбили.

— Цього, синку, не буде. Не тоді запалюють фігури, як татари мають наскочити, бо цього ніхто не вгадає, а тоді, як татари покажуться. Може, вони тепер тому на нас не наскочили, що народ фігурами був остережений. Іди, сину, спати, бо ледве-на ногах стоїш.

Тарас пішов у шатро до матері, щось трохи перекусив і зараз кріпко заснув...

Крізь сон почув гамір, крики та рушничні стріли. Зараз прокинувся, протер очі і вибіг з шатра. З усіх боків гомоніло:

— Татари, татари! До зброї!

— «Отож не привиділось» — подумав Тарас. Його взяла така досада, що в цю хвилину був радий тому, що сталося.

Та ось, як воно сталось.

Татари загадали напасти на табір вночі. Та поміркували, що коли фігури горіли, то люди знають про них і приготувались до оборони, і тому відклали наступ до дня, як люди пішли в поле, а татари ждали за лісом. Вполудне посідали люди відпочивати, повипрягали з плугів коней та волів і пустили пасти. Тоді татари вийшли прожогом з укриття і з великим криком: «Аллах, Аллах» кинулися спершу на тих, що були в полі. Люди побачили це і, покинувши все, поховалися до городків, де кому було ближче. Поки татари надлетіли, вже всі поховались, позамикали двері, при віконцях поставали з луками і рушницями. Татари позлазили з коней і кинулися городки здобувати. Звідсіля прийняли їх стрілами та кулями. Припустили їх на близьку мету і не змарнували ні одного стрільна. Тепер уходники робили так, що одні стріляли, а другі підносили їм стріли та лаштували рушниці. Татари кілька разів змагалися взяти городки приступом і кожного разу мусіли відступати, полишаючи на місці вбитих. Інші ганялись по степу, ловили коней, брали волів, зганяли їх укупу. Опісля хотіли городки підпалити. Рвали суху степову траву, звивали у віхті, запалювали і силкувалися кидати їх на покрівлі городків. Тепер знову уходники не допускали їх близько і знову з цього нічого не вийшло, бо віхті не долітали. Тепер татари перепинили свій наступ, згуртувались оподалік і щось нараджувалися. З городків зорили за їх рухами. Татари посідали на коні і рушили на табір.

— От і лихо нам буде, коли табір здобудуть. — Добре радив дід Кіндрат, щоб сьогодні в поле не виходити.

— Найкраще було б зробити вилазку та наскочити на них іззаду.

— Нас замало до цього. Обернуться та й нас розгромлять, у нас і коней катма. Воно б краще відбити наших коней, сторожних татар небагато, і цим певно дамо раду.

— І що з кіньми робитимемо? До городків не заведемо. Краще подождім. Коли їх від табору проженуть, ми їм заступимо дорогу і переб'ємо.

— А що буде, як вони наш табір здобудуть? Тоді, вертаючися, так довго держати нас будуть в облозі, аж ми через брак води здамося. Найкраще буде, коли ми звідсіля виб'ємось, відіб'ємо наших коней і втечемо в ліс.

Всі на це пристали. Кілька сміливіших вийшло з городка, та зараз татари, що лежали в траві, почали на них стріляти, і декого зранили.

— От клятї, яке вигадали! Треба сидіти без діла і вижидати кінця.

Головна татарська сила підступала під табір. Тут уже знали, які гості приходять, бо чути було рушничні стріли з поля. Ті, що працювали в лісі, покинули все, поспішали в табір, вози поховали в лісі в кущах. До оборони багато помогло уходникам те, що понавозили вже чимало дерева на будову. Цим деревом вони зміцнили боки табору. Поки татари сюди наспіли, він був замкнений з усіх боків. За цими стінами стояли уходники з рушницями та луками, з бердишами, списами, а то і з ломаками та дрючками. Татари позлазили з коней, підійшли під табір та пускали хмару стріл, які запинались у грубому полотні шатрів. Потім бігли до наступу. Їх привітали густою стрільбою, поки не відбили. Вони завертали, гуртувалися знову і летіли з великим криком. Потім спинились на віддаль рушничного стрілу і, либонь, загадали виждати до ночі.

Саме серед тої бійки, яка довго протягалась, вийшов Тарас з шатра з рушницею. Його стрінув отаман.

— Образив я тебе, сину, вибач мені, ти казав правду.

— Де мені ставати, батьку?

— Я мав би для тебе іншу роботу, Тарасе, та мені тебе шкода, тільки, що ніхто цього так не зробить, як ти, бо ти найпроворніший.

— Я слухаю.

— Це дуже небезпечно. Мені треба б дати знати на городки, щоб зробили вилазку і вдарили на татар ззаду. Та-

кий удар їх найбільше збентежить. Я знаю, що вони городків не взяли, бо вони би зараз горіли, а то стоять цілі.

— Добре, я піду, але коли б я не вернувся, так заопікуйтеся мою сім'єю, бо вона вже нікого не буде мати...

— Про це нема що й говорити, хіба ж ми не піклуємося ними, хоч би для пам'яті твого батька?

— Отож я йду. Лише нічого мамі не кажіть, бо я знаю, що мене не пустила б. Для громади треба все зробити.

— Хай тебе Господь супроводжає.

Тарас поклав рушницю і пішов з одним ножем, що в нього сторчав за поясом. Роздивився, де стоять татари, непомітно викрався з табору другим боком та зараз пропав у траві. Ішов хильцем, то знову повз по землі, підносився обережно, розглядався, то знову падав на землю і прямував у поле до городків. Коли так відпочивав, почув у траві шелест: за ним показався Гривко і приліг біля нього.

— Добре, Гривку, що ти підбіг за мною. Тяжка робота нам припала, та може ми й не пропадемо.

А Гривко дививсь на нього, наче розумів, що Тарас говорить. Відпочали трохи й пішли далі. Тарас думав над тим, як дібратися до городків. Він бачив, як там крутилися татари.

Тарас зайшов у таку високу траву, що не треба було схилитися. Для безпеки він зняв шапку. Та відразу побачив перед собою лише що зоране поле, де не було вже можна сховатися. Поля цього було кілька гонів.

»Тепер уже бачу, що хіба Гривко до городків добереться, а я хіба б у мишу перекинувся« — подумав Тарас.

Він присів у траві на краю левади і прикликав до себе собаку.

— Ти, Гривку, розумна тварина, — казав, глядячи його по голові.

Він прив'язав свою шапку Гривкові до шиї:

— З цим підеш онтуди до городків, проберешся поміж татар.

Гривко лизнув Тараса по лиці і помчав стрілою борознами зораного поля. Він виминав гуртки татар, поки не добіг до першого городка. Станув під дверима, дряпав нігтями і скавулів. Уходники відчинили двері, і пес скочив туди та почав до всіх ласитись.

— А от дивіть, та ж це Тарасова шапка. Він десь тут недалеко.

— Нам би конечно до нього дібратись.

— Треба зважитися на вилазку.

— А, може. Тарас уже в неволі в татар?

— То тим більше треба його в'дбити. Коли б тільки не лише ми самі вирвались, мов Сень з конопель. Даймо знак до інших городків...

— Так як?

— Післати Гривка з тією самою шапкою.

Відчинили двері і випустили Гривка, показуючи йому найближчий городок. Гривко не гаявся, обійшов так усі городки. Тоді на покрівлях у городку показали голови уходників, що перекликалися:

— Зараз вилазка, б'ємо татар! Коли почуєте свист, виходьте!

Вже було геть сполудня. Сонце дуже нагрівало. Татар куняли, сидячи на землі. Почувся з усіх городків свист у палець, повідчинялися двері, і відразу всі висипались, почали бити татар. Вони пустилися навтікача. Уходникам повелося захопити коней і тоді гнали татар мов розбиту отару овець. Показалося, що татарин лише у великій громаді небезпечний.

Тарас побачив з трави, що твориться, і побіг щосили до своїх.

— Отаман наказав, щоб звідсіля напасти татар ззаду. Там вони припинили наступ і ждуть ночі.

Залишили слабших у городках, а інші посідали на коней і рушили на табір. Але там не було вже спокійно. Роззвірені уходники приневолити Журавля зробити вилазку. Журавель, зібравши щонайліпших борців, казав розвести стіну табору і з цілим розгоном вдарив на татар. Вони цього не сподівались і навіть на коней не посідали. Уходники, під'їхавши до татар, стрілили з усіх рушниць, а далі стали колоти списами та рубати шаблями. Татары спершу розкочилися, а відтак хотіли їх обхопити і роздавити, та татарин без коня дурний. Уходники розбивали їх мов тараном, поки татарва не пішла врозтіч. Одні скакали з берега в ріку, а головна частина, де був їх отаман, бігла в степ на городки. Там гадали захопити коні і втекти. Як уходники, що вийшли з городків, згуртувалися до походу на табір, побачили, як звідтіля втікали недобитки.

Тарас до отамана Дуба:

— Не лізьмо їм у дорогу, бо нас мало і вони нас роздавлять. Ми краще ховаймося тут за городками, а тоді вдаримо збоку, як отаман Журавель наблизиться.

— Доброї ради я послухаю, так справді буде краще.

Нуте, люди, ховайтесь за городки, а як татарва набіжить, тоді враз!

Уходників зараз неначе мітлою змів. Поставали на конях поза городками, держачи наготові рушниці та луки. А там від табору гнав Журавель за татарами, наступаючи їм на п'яти. Як уже татари опинилися поміж городками, їх повітали звідсіля стрільбою, а відтак з великим криком кинулися на них зо списами.

Татар розбито. Ще дехто ганявся за втікачами, поки Журавель не наказав вертатися. Того дня забрали татарам багато коней.

VII.

Від того часу уходники мали спокій. Недобитки, що вернулися з розгрому до своїх, розказували, що уходників над Інгульцем небезпечно зачіпати.

Зараз потім уходники взялись направляти те, що поспувалося. Виправлено надпалені фігури і попрято побоевище. Всі признавали, що до перемоги спричинився найбільш Тарас Партиченко. Він перший помітив татар і запалив фігуру, хоч за це наслухався догани. Він прийнявся піти до городків, наражуючи себе на велику небезпеку.

Тараса поважали і високо цінили його розум та допешність.

— Яка шкода, що покійний Партика не живе, а то він радів би і гордився б такою дитиною.

Але Тарас не гордився з тих похвал. Він тямив лише, що сповнив громадський обов'язок, і так повинен кожний зробити. Він був радий з того, чого при цих двох стрічах з татарами навчився. Тепер передумав свій досвід. Те, що бачив своїми очима, то не те, що думав про боротьбу з татарами після того, що чув від людей. Тарас подумався того, що найкраща зброя проти татар — добрий спис. Але списом треба вміти орудувати, а цього канівці не вміють. Хто їх цього навчить? Тарас вибрав собі з-поміж своїх ровесників Трохима і Прокопа, вони почали вправлятися в орудуванні списом. Довели до того, що спис був у їх руках легенький, мов перце, що вміли ним вививати на всі боки, відбиватися, наступати. Коли вже почували себе певними, почали вчити того самого і інших хлопців та парубків, а опісля Тарас зважився заговорити про це з отаманом Журавлем.

— Я б думав, отамане, щоб у нас завести своє військо.

Без цього ми не можемо бути безпечні, не можемо певно в нашій оселі сидіти. Я придивився, як наші уходники з татарами б'ються, у них є добра воля і завзяття, та нема зручності. Через те боротьба непевна, і даремно люди дають себе калічити, а то й убивати.

— А як би ти, сину, хотів військо завести? Скажи, не соромся. Ти мудрий, хоч ще молодий, ну, кажи!

— Це повинні б старші, не я. Я б за дозволом старши хотів зробити це з ровесниками та парубками, а і старшим не вадило б навчитися...

— Чи так, як ти робив у Каневі та й тут на пасовиську?

— Так самісінько. Ось, коли ласка, подивись, батьку, що списом можна зробити і як він у мене в руках ходить. Він узяв спис у руки і показав, що вміє.

— Еге ж! Мистець ти, небоже, і небезпечно проти тебе комунебудь зо списом ставати.

— Те саме можна робити шаблею, а тоді одна сотня вправлених козаків розіб'є дві тисячі татар.

— Добре, синку, я накажу, що ти маєш учити воєнного ремесла і молодших і старших, всі мусять тебе слухати, наче і мене самого. Дай нам, Боже, таких уходників більше, а тоді ми орди не злякаємося. В тому лише біда, що в нас тепер багато праці і не буде на це часу.

— Я думаю лише про неділі і свята.

— Це вже друге діло, і так воно зробиться.

Справді, роботи було багато. По цілих днях від ранньої зорі до вечора чути було в таборі стукітню сокир та журжання пил. Така сама стукітня по лісі, де рубали дерево на будівлі, його відтак звозили волами.

Багато хат було вже у зрубі, на інших клали вже і пошивали крівлі, жінки місили глину і мастили стіни, ставили печі. На великій площі копали криниці і ставили високі журавлі.

Полонені татари пристали до громади і працювали разом з іншими. Вони ходили вільно, а на ніч збиралися в окремім великім шатрі. Їм і на думку не приходило втікати. А той татарин Мустафа, що його зловив Тарас, дуже з Тарасом заприятелював, вчився пильно української мови і християнської молитви. Його кликали тепер Максимом, і він з цього був дуже гордий. Максим, як уже було сказано, вмів шити кожухи, робити стріли, луки, а дотого знав добре орудувати арканом і ловити коней. Цієї штуки він учив хлопців, ходив з ними коней пасти.

Нетерпеливо ждав Тарас найближчої неділі, коли то він розпічне вчити старших. Журавель додержав того, що обіцяв, і наказав старшим учитися орудувати зброєю в Тараса і його молоді сотні парубків і хлопців. Уходники це прийняли і від того дня кожної неділі і свята сполудня вправлялися. Тарас поділив людей на сотні і спершу підучив вибраних сотенних отаманів.

Зближалася осінь. Звезли хліб з поля і поскладали скирти. Сіно лежало в стіжках. Врожай був добрий, не було чого голоду боятися. Але хат покінчено не більше як половину, люди мусіли тіснитися взимі по хатах. Назиму обіцували собі звести увесь будівельний матеріал з лісу...

Тарас думав над тим увесь час, щоб їх оселю забезпечити так, щоб її татари не могли здобути. Про те саме думав Журавель зі старшиною.

— Ну, що ж, Тарасе, — говорив раз Журавель, — як там з твоїм військом? Оборонимось від орди?

— Того всього замало, батьку. Ми мусимо подбати про те, щоб перед більшою силою захиститися. Максим розказував мені, що татари виходять нераз з силою і двадцятьох тисяч. А тоді вони нас змели б відразу, мов порошинку, ми не устоялись би...

— Чи не хочеш ти збудувати тут замку? На це в нас сили нема.

— Замку нам не треба, але окопати оселю глибоким ровом та огородити вал частоколом, то це було б нам під силу і було б добре.

— І я над цим думав та звідкіля стільки робітних рук узяти? Ледве що зробиш жнива, ще б під зиму сіяти, то знову молотити пора. Та й з мливом не знати що робити, бо ми лише жорна забрали, ще й коло будинків є робота.

— Треба, батьку, частину часу присвятити на копання валів. Ми не знаємо ні дня, ні години, коли напасть може трапитись, а тоді хліб, який ми зібрали, нічого нам не може. Зима ще не зараз, а до морозу можна б багато зробити. Взимі наколемо частоколів у лісі, а навесну наб'ємо. А потім, то вали обсадимо терниною та шипшиною. Ми покищо обороняємся возами. Та все так не може бути, бо погниють на слоті. До копання треба брати всіх зранку, поки підуть до іншої роботи. Це я вважаю перше за все.

Журавель порадився зі старим Кіндратом. Зараз скликали раду. Рада на це згодилася, та громада прийняла це неохоче. Всі здогадувалися, що це Тарасова думка. Тому молокосоєві все щось у голову набреде, чогось нового за-

хочується, а нам уже руки від праці вмівають. А хіба він що робить, працює? Ганяє цілими днями на коні або хлюпців муштрує. А в тому біда, що як лише він що продумає, то старшина зараз приймає. Нащо валів? От уже два рази татари змагалися, та й поломили собі зуби.

Уходники почали на Тараса ремствувати і таке між собою балакали. Про те, що Тарас недавно для громади зробив, що батька втратив, — відразу забулося. Вони мусли тепер копати глибокі рови, і це їх злило.

— У Каневі під старостинською владою не було нам так важко, як тепер на свободі! Спасибі за такі гаразди. Один дурень вигідає яку дурницю, а старі дурні зараз слухають.

Так говорив Грицько Кабиця, викидаючи заступом землю з глибокого рову.

— Що ж порадимо, як старшина так наказала...?

— Начхать мені на таку старшину! — крикнув знову Кабиця і, викинувши землю геть угору далі, як треба, зараз виліз з рову. — Добре їм старшувати, як нічого самі не роблять, лише проходжаються та людям голови морочать. Хто їх старшиною вибрав, як не ми? Ми можемо їх скинути і вибрати інших.

Він кинув заступом об землю і спинився. За його прикладом пішли й інші і робота відразу перепинилася. Всім здавалося, що Гриць говорив правду, що старшина їх кривдить.

На це надійшов Тарас. Почув крики і побачив, як робота перепинилася. Цікавий був знати, що сталося? Кабиця побачив його і скипів гнівом: Ось причина всього лиха! Він ухопив Тараса за обшивку сорочки і потряс ним з усієї сили.

— Добре, що ти з'явився, паничу. Поміряємося, чи досить вал високий висипаний, щоб на ньому тебе випарити та дурних джмелів з голови прогнати!

Тарас не знав спершу, що це, чи часом Кабиця не жартує. Але такий жарт був надто болючий, бо стягнув йому обшивку так, що трохи не задушив.

— А дайте мені, люди, добру запругу, хай випарю пана отамана!

Один приніс справді здорову лозу і Кабиця намагався покласти Тараса на вал.

Це вже не були жарти. Тарас скипів увесь. Така зневага перед громадою нізащо! Він рванувся так сильно, що обшивка від сорочки геть обірвалася і залишилася в руках

Жабиці. Він почервонів від гніву, мов буряк, поступився кроком узад, схилив голову і з усієї сили вдарив Кабицю лобом у живіт. Кабиця вивернувся горілиць на землю і зсунувся з валу. Тоді Тарас ужопив ту саму лозу і почав його бити з усієї сили, куди попало.

— А дивіть, як щенюк кусає, — крикнули інші і кинулися Тараса спинити та вирвати йому з рук лозу.

Та це не з дурнем була справа! В його руці мигтіла лоза, мов блискавка, а він сам увихався, мов в'юн, і не дався взяти в руки. Хто наставив руку, зараз її завертав з добрим синцем, що аж кров підбігла. Люди роззвірилися.

— Вбити того щенюка, то буде в оселі спокій, — кричав Кабиця, що підвівся з землі і взяв у руки заступ.

Люди теж заворушилися, ті, що їх він побив лозою. Тарас встромив палець у рот і свиснув так, що всім аж у вухах залящало, а сам почав оглядатися, кудюю йому б утекти. Він вискочив на високий вал. Та в цій хвилині почувся в оселі такий другий, третій і десятий свист, і за хвилину надбіг цілий десяток Тарасових товаришів зі списками, а за ними прибули інші. Це був умовлений знак сполоху, на який усі мали хапати за списи і збиратись там, звідкіля почувся перший свист. З першим гуртом прибіг Трохим.

— Пустіть Тараса, крикнув люто, а то побачите. Списи вниз!

Хлопці стали в лаву і наставили списи мов гадючі язики. Люди збентежились і не знали, що робити. Тоді Тарас кинувся між збентежену юрбу, вивернув одного лобом і вскочив між своїх друзів. Зчинився великий галас. Старий Кіндрат, з другого боку Журавель прибігли сюди. Тарас страшно схвильований приступив до них і пожалувався за напасть, показуючи на обірвану сорочку. Він не знав того, що перше Кабиця говорив. Журавель прикликав першого скраю уходника, і той розповів йому все до ладу.

— Що за кара! Ми тут бунту не стерпимо! Хлопці! Окружити всіх і нікого не випустити, поки суду не зробимо. Хто важився б утекти, то списом у груди!

Зараз зійшлася старшина. Тепер Кіндрат почав розпитувати людей. Усі виправдовувались тим, що всьому винен Кабиця. Кіндрат говорив так:

— Як ви вибрали старшину, то маєте її слухати, бо до цього зобов'язалися ще в Каневі, і хто б цього не прийняв, то того були б до громади не прийняли. Хто не хоче підкоритися волі старшини, того з табору геть! Ти, Грицьку, бун-

тував людей, а до того ще накинувся на невинного хлопця і трохи віку не збавив, забуваючи про те, що він два рази врятував нас своєю проворністю від смерти, або татарської неволі. За те я присуджую тобі пів копи палиць, а по тім ти зараз забирай свою мізерію і рушай з табору ік чортовій мамі. Такий мій засуд, і зараз має бути виконаний. Чи згодні, панове-старшино?

— Згодні! Так цьому бути! Ми бунту не стерпимо.

Зараз ухопили Кабицю, поклали на землю і всипали пів копи. Над цим стояв Кіндрат Муха. Був дуже схвилюваний. У нього дрижали руки і губи...

— А тепер, виродний сину, геть звідсіля, щоб твого духу тут не було. Одна паршива вівця цілу отару заказать, забирай, що твое, що сюди привіз, і зараз їдь собі. — А ти, отамане, припилюй, щоб присуд був виконаний як слід. Він не наш і не сміє тут ночувати.

Кіндрат виглядав грізно, як його досі ніхто ще не бачив. Декому з ухадників стало Кабиці жаль. Почали у старого просити вибачення, він уже й так досить покараний.

— Ніколи! — гримнув старий. — Я не віднині знаю його бунтарську роботу. Він не то, що сам невдоволений, та ще й інших бунтує. Якби ми тепер йому пробачили, то ніхто суду нашого не буде боятися. Дотепер не було потреби нікого судити, бо всі слухали з доброї волі. Всі знали, що кожна наша праця то не для примхи, а для нашої безпеки. Кабиці за те, що влітку з нами працював, видамо його пай зараз, або заплатимо з нашої скарбниці. Його кривди ми не хочемо, але — він не наш!

Нічого було робити. Журавель приставив зараз певних людей, що мали Кабицю припилювати.

— А вам, голуб'ята, — говорив далі Муха, — що послухали диявольської намови, не обійдеться теж без кари, на цей раз легенької. Маєте до завтра викопати по сажневі рова так глибоко, як було поміряно. А коли б вам знову бунтарські джмелі в головах загуділи, то проженемо так, як Гриця! Чи згодні, панове-старшино?

— Згодні. Бо де нема послуху, там нема ладу!

— А де ж ми здужаємо до вечора таку роботу зробити?

— Робіть уночі. Вам сьогодні місяць освітить.

Люди почали розходитися. Тарас відійшов зі своєю сотнею. Він був дуже з того радий, що хлопці так за нього постояли, і що старшина показала така тверда і рішуча.

Того самого дня Кабиця з жінкою і сином виїздили в степ із табору. Жінка плакала, бо не була певна, чи до-

їдуть до Канева. Гриць затискав зуби зі злости і відгрозивався кулаком до табору. Він не почував себе винним за свій проступок, що трохи не вбив безневинного, доброго хлопця.

VIII.

З того часу життя в таборі плило своїм спокійним річищем. Всі працювали невпинно, ніхто не ремствував. У кожного була надія, що згодом усе впорядкується, тоді всі відпочинуть і заживуть своїм вільним життям. Половина хат стояла готова, вимащена і пошита. У вікна повставляли обolonки з заячих шкірок, виправлених на сирівець. Згодом треба їх буде заступати піхурами, що їх тепер не було.

Довкруги оселі стояв досить високий вал з глибоким ровом. З весною треба було настромити частокіл, а покищо восени насадили на валу тернини і шипшини. Та це Тарасові видалось замало. Треба на чотирьох углах поставити городки, наче башти, з яких можна б обстрілювати рови поздовж. Та тепер не можна було цього зробити, бо вже пізня осінь настала. В одному місці під валом збудували великий льох, де складали бочки з медом, назбираним у лісі, порох тощо. Тепер Тарас ходив до лісу з хлопцями на лови. І так минав час, що ніхто й не помітив, як зблизилася зима. На св. Покрови випала гарна погода. Уходники зібралися на майдані і тут відчитали собі молебень. Тоді сивоголовий Кіндрат Муха промовив до громади:

— От лише пів року минуло, як ми за Божою допомогою поселились у цьому раю. Ми здобули те, що маємо, і що нам ще Господь pomoже придбати своєю неспичую працюю без нічєї кривди. Бог нам поблагословив, і ми можемо спокійно зимувати у цім захиснім кутку. Згодом ми доконаємо решти. Та кажу вам, мої діти, що не було б нам Божого благословення, коли б не було між нами взаємної братньої любови, до якої нас Ісус Христос, наш Спаситель, накликає. Мені серце кривавилося, коли мені довелося проганяти звідсіля Кабицю. Не так мені його було шкода, як його жінки та дитини. Але Бог мені свідок, що я так мусів справу вирішити. У св. Письмі написано, що коли око твое облязє тебе і на грїх наводить, то виколи його, бо краще тобі втратити око, як мало б твое тіло піти в пекло. Кабиця був непослушний бунтар, хотів усю громаду роз'єднати і до нещастя привести. А вже два рази мали ми нагоду

переконатися, що лише слухняністю старшині і єдністю ми оминули татарські неволі. Тепер ми безпечніші, як були спершу, але це нам нічого не допоможе, коли не будемо пильнуватись. Ось ми тепер трохи спочинемо, та не довго. Нам треба молотити та молоти...

— Ми з весною млин поставимо! — обізвався Петро Книш, перший тесляр між уходниками, — коли не на річці, то поставимо вітряк.

— Боже помагай, — каже Муха, — ми зведемо взимі дерево на решту будівель, щоб у кожного була своя хата, але перша наша робота буде поставити на тому місці, де ми тепер молимося, церкву. Коли б я цього не дожив, бо мені вже не багато належить на цьому світі, то це я вам кладу на серце, мої діти, як святий обов'язок. Церква му- сить бути, а до неї привеземо собі пан-отця з Канева. У нас родяться діти, старші доростають, вінчати пора, а так жити новобранцям без Божого благословення, то не дай Господи!

— Добре, діду, поставимо церкву.

— Тепер, мої діти, коли так загосподарились, коли ми тут не маємо над собою ні старости ні пана, і ми всі рівні, то зараз виберемо собі старшину. Ви нас вибрали ще в Каневі. Може ми вели діло не по ладу, то ось ми всі скидаємося старшувати, вибирайте інших.

— Не треба нам інших, — каже один, — старшуйте ви й далі, а що ви добре вели діло, то видно з того, що ми починали з нічого, а тепер ось що придбали. Без вашої мудрої голови були б ми пропали в степу, мов мишенята.

— Згода, згода! — гукали уходники в один голос.

— Мені б уже спочити пора, та за піччю полежати. У мене вже ні голова, ні руки не ті, що були раніше, та коли вже така воля громади, то я послухаюся і послужу вам, хоч не руками, то старою головою.

— Здоров будь, діду, і орудуй далі. Ми всі служати- мємось.

Громада розійшлася по домівках рада і бадьора...

Тарас ходив часто зі своїми лучниками в ліс. А звіра всякого в лісі було багато. Тепер під зиму стягався він із степу до лісу, де було захисно. Були тут ведмеді, лиси, рисі, куниці, дикі коти. Все це було з дорогим хутром, на яке був великий попит у торговців. Тарас вибирав щораз іншу смугу лісу, розставляв своїх хлопців рядом, і так переходили ліс з рушницями і луками. До того вибирав Тарас таких, що добре стріляли й кидали ножом у мету. Хто було не вцілить з лука на тридцять кроків, а ножом на десять

в «око», то такого не брали, хоч би й як просився. Такі лови були дуже корисні. Зараз на місці здирали з убитого звіра шкуру, приносили до села і сушили на вищці. Але такі лови не обходилися й без пригоди, не раз і кривавої.

Ведмедя, рися, дикого кабана небезпечно було ранили. Він, коли відразу не згинув, то кидався люто на мисливця, і горе тому, хто не вмів поправитись або з дороги вскочити.

Одного разу лучник поцілив на дереві рися, та лише його зранив. Рись, не зважаючи на те, що в його боці сторчала стріла, скочив з дерева на смілого ловця і затопив кігті в його кожух, а зубами добирався до горла. Ловець кричав несамовито і оборонявся щосили. Піймав звіра за горло і змагався держати його якнайдалі від себе. Рись ухопив його кігтями за обличчя, а зубами піймав за руку. Ловець почув, як кров залила йому обличчя. Інші прибігли на поміч, та не знали, як обороняти, бо стріляти і кидати ножом було небезпечно, а приступити близько таки боялися. Аж прискочив Тарас, хопив рися ззаду за потилицю і проколов ножом. Ловець аж зомлів з болю, йому перев'язали рани і повели додому. Довго мусів він з того лікуватися. Кіндрат Муха хотів після того заборонити хлопцям ходити на лови. Ледве йому Тарас встиг вияснити, що до такого мусить кожний звикнути і навчитися, а від того опісля будуть обережніші. У тому лише Кіндрат не поступився, що кожним разом ішло з молоддю кілька старших досвідних ухадників.

Настали довгі зимові ночі. То ж то було весело! Молодь сходилася з усякою роботою до кількох хат на вечорниці. Тут оповідали собі всячину, гарних цікавих казок, загадували загадок, то знову пісеньок співали напереміну, геть аж по опівночі серед жартів та сміхів розходилися по домах. А як прийшло Різдво, то ходили з колядою і вигадували всяку сміховину: переодягалися за ведмедів, оленів та лисів, за татар та турків, яких у Каневі бачили, на радість усієї оселі.

До цього окопаного чотирикутника вело двоє воріт: зі сходу від річки і від заходу від лісу. При воротях стояла сторожа, котру посилав Журавель за чергою. Ухадники знали, що деколи і взимі татарва набігає. Ворота були зроблені з сильних колод. Стояла тут також бочка зі смолою. Вона була від села закрита так, що коли б її запалити, то село було в сутіні, світло йшло назовні та освічувало те, що було за воротами.

Зближалась весна, якраз рековини, коли ухадники

примандрували сюди з рідного Канева. Нічого тут не застали, а тепер у них забезпечена оселя, куди старостинська рука не сягає.

Ще було морозно, як сокирники взялись обрубувати дерево, що взимі понавозили. Треба було поспішати, поки весняні роботи не надійдуть. Насамперед поклали основу під церкву і попівство. Цього домагався Кіндрат Муха. Попідправляли по степу фігури і понавозили всяку потребу до городків. Того було треба, як лише вийдуть люди в поле орати. В середопісті післали людей до найближчих городів на закупівлю того, чого їм нестало. Вони мали поступити в Канів намовити пан-отця та закупити церковну потребу. Поїхала ціла валка з возами. Треба було привезти каменів до млина, що його Книш мав ставити.

ІХ.

Тарас узявся знову вчити свою сотню і гарцював з нею по степу.

Одного дня стрінули в степу якусь людину. Вона була обдірана мов гиря, аж голе тіло через діри дряного сіряка світилось. На ній не було зовсім сорочки, на ногах подерті постолі. Була дуже знеможена і жалувалася на голод. Зараз обступили її хлопці, дали хліба та в'яленого м'яса, яке забрали для себе. Незнайомий розказував, що втікає з татарської неволі, що не може знайти ніде захисту, що доведеться в степу загинути. Хоч як жаль було Тарасові бідного, то чогось не сподобав він собі його. Гривко, скільки разів утікач рўшився, їжив шерсть і вискалював зуби. Це наводило в Тараса підозру. До того ще в незнайомця було руде розкудовчене волосся на голові і в щитинуватій бороді. Але годі було такого бідного кидати в степу, та вони й запросили його до оселі, поки вибереться в дальшу дорогу. Тарас помітив у нього »недобрі« очі, якими дивився все, як з ким балакав, на боки.

Утікач назвав себе Максимом Недоїдком із Канева. Як хлопці сказали, що його не пам'ятають, бо там зовсім нема Недоїдків, то він поправився, що мовляв, він не з Канева, а з Кременчука. Як він наситився, став дуже говіркий. Радів дуже, що йому оселя по дорозі трапилася, і почав пильно про неї розпитувати. Питав, скільки душ живе, як люди забезпечилися від татарських набігів, чи є в них зброя...

Добродушні хлопці почали наввипередки йому розказувати, поки Тарас цього не заборонив.

— Мовчіть, не хляпайте язиком! Цього не вільно перед посторонніми людьми говорити.

Недоїдок поглянув люто на Тараса.

— Хіба ж я посторонній, не свій, не такий хрищений, як і ви?

Тарас помітив цей страшний погляд, але не злякався.

— Чоловіче добрий, не говори багато і не допитуйся. Ми тобі дали їсти, і коли хочеш, то і в нашу оселю проведемо. А поки старшина не вирішить, що тебе можна прийняти до громади, то ти не наш.

Недоїдок змовчав. Тарас помітив у нього за мотузяним поясом ніж.

— Можеш, чоловіче, ще проспатись, бо ми ще не зараз вертатимемось.

Недоїдок таки зараз поклався на траві і заснув. Хлопці вели далі своє навчання.

— Навчіться вже раз держати язика за зубами, — говорив Тарас до хлопців, — хто зна, хто це? Хіба ви не чували, скільки то харцизів, пройдисвітів вештається по степу? Може, його хто наслав до нас на шпига, щоб усе розвідав та навів на нас уночі непроханих гостей?

— То найкраще було б лишити його тут, поки спить, і вертатися нам самим.

— Я міркую, що ні. Як він має які лихі задуми, то краще його не спускати з ока і пильнувати на кожному ступені так, щоб він цього й не помітив, а в слухну мить його накрити.

Вже час було вертатися і Недоїдка збудили.

— Дайте мені якого коня, — сказав він — бо я не можу йти.

— Вибачай, зайвого коня ми не маємо, а свого ніхто не віддасть.

І Недоїдок мандрував пішки. Він знову почав розпитувати, та всі хлопці наче води в рот набрали, — ні словечка. Недоїдок був недобрий, ішов пішки попри коней, а Гривко скільки разів на нього глянув, скалив зуби і гарчав. Їхали дуже помалу і дуже довго, заки наблизилися до оселі.

Вже сонце ховалося за лісом. Недоїдок немало здивувався, як побачив високий вал, порослий терниною, що тепер зеленіла, а на валу густий частокіл з прорубами до стріляння.

— А це що? — спитав Тараса.

— Побачиш, то й знатимеш.

— Воно справді дуже для мене цікаве, треба б до цього дива ближче придивитися.

Як хлопці в'їздили у ворота, Недоїдох відстав від них і пустився обходити оселю довкруги.

Тарас його спинив:

— Гей, свате, а ти куди? Не бачиш воріт? Не будь надто цікавий, а то перед часом у пекло попадеш...

— Я лише хочу обійти та подивитись.

— Не підеш! — гримнув Тарас. — Заверни зараз у ворота, а то, далєбі, зв'язати накажу.

— Гострий ти, хлопче, на язик, — сказав злюче Недоїдох, — вважай, бо зашвидко постарієшся.

Він пішов у ворота. На майдані увихались ухадники коло будівлі.

— Де старшина? — питає Тарас.

— А ти, Тарасе, де такого прочанина знайшов?

Недоїдох поклонився громаді і мовчки придивлявся до їх роботи, як саме підійшов Кіндрат Муха.

— Діду! — сказав Тарас. — Цю людину стрінули ми в степу. Каже, що з татарської неволі втікає, був дуже голодний, і ми його нагодували, та запросили до оселі, щоб відпочив.

— Християнське діло ви зробили, діточки, а решту то ми обміркуємо. Ти, чоловіче, звідкіля?

— Та вже сказали за мене інші.

— Куди ж ти мандрувати хочеш? Де твій рід?

— Я в Черкасах народився, та давно вдома не був, хто зна, що з моїм родом сталося? Я б радо залишився між вами, коли б ласка мене до громади прийняти

Він вклонився Мусі низенько.

— Ну, ми побачимо, до чого ти здався, в нас лежаного хліба нема. Покищо залишайся, тепер можна денєбудь у повітці на сіні переспатися, а хліба в нас доволі.

Тарас стояв з Трохимом на боці і все чув.

— Чуєш, Трохиме як бреше? Спершу казав, що він з Канєва, потому що з Кременчука, а тепер вигадав Черкаси. Ми зробимо так: ти візьми його до вас у повітку, пильнуй його, з очей не спускай, а як що помітиш, так зараз давай мені знати. Я б його взяв до себе, та я не впильную, бо він має на мене око і мене пильнувати буде. Тебе ж він не знає. А ти, коли б з тобою дуже розбалакатись хотів, то показуй з себе недотепу, дурного. Ти це знаєш. Пам'ятаєш, як ми на Різдво забавлялися?

Недоїдох дуже дякував за ласку, ходив поміж людей

і розглядався, буцімто шукаючи, де йому приміститись. Тарас не зводив з нього очей.

Надворі вже стало смеркати. Трохим приступив до Недоїдка і сіпнув його за одержу:

— Не ходи, дядьку, по селу, мов сновида, а ходи до нас у хату. Мама дасть тобі повечеряти, та й підеш у повітку спати. Може тобі й подушку дадуть, я не знаю.

При тім Трохим дививсь на нього вираченими очима, та так по-дурному всміхався, що справді подобав на дурнуватого. Повів Недоїдка у батьківську хату. Він звітався з усіма, як чоловік бувалий, і присів на лаві під мисником. Йому дали вечеряти. Тепер став дуже говіркий, як побачив, що в хату більше цікавих понасходилося. Розказував усячину, плів баляндраси, говорив приказки, був веселий. Людей сходилося щораз більше, хата наповнилася вщерть. Усім Недоїдок припав до вподоби. Трохимова мати вийняла зі скрині чисту білизну й одержу чоловіка, і дала йому, щоб переодягнувся. Недоїдок дуже дякував і став ще веселіший, а попри те вмів так зненацька у людей дещо спитати і багато довідався такого, чого хлопці не хотіли сказати.

— У вас, бачу, і татари є, — сказав, — поглянувши у відчинене вікно.

Татари якраз верталися з роботи біля Трохимової хати, і Недоїдок зачув їх говірку. Він пильно дивився, як вони попленталися до свого шатра.

— От, коли б так, — сказав по хвилині — ви мене поставили над ними наглядачем, то вони б не так робили, а я мав би нагоду на них помститися за мою кривду та горе, якого я натерпівся в моїй довголітній неволі.

— Вони і без цього добре роблять — сказав один з ухадників, — не треба їх підганяти. Люди добрі. Татарин лише в степу небезпечний, а тут наче овечка.

— Не вірте їм, я їх краще знаю. Їх треба добре держати в руці і пильнувати.

— Та ми не знаємо що старшина на це скаже, не наше діло.

На печі сидів непомітно Трохим і слухав Відтак непомітно зліз і вийшов. Узав у сінях мішок з сіном і кожушину, та пішов за хату на призьбу. Поклався так, що повітку мав на оці.

»Коли би хоч не заснути... Та годі, мусить так бути, а коли б мене сон ломив, то вщипнуся«.

А тимчасом Недоїдок говорив далі:

— А це у вас, бачу, і діввацьке військо завелось. Ну,

хай бавляться, коли вам робітного дня не шкода. Я дивуюся старим людям, що на таке дозволяють, щоб хлопці, замість робити, цілими днями байдики били...

Люди не знали, що казати. А були тут і такі, що минулої осені при Кабиці по руках від Тараса дістали, і не могли йому цього забути.

— Нащо таке жовтодзьобе військо здалося? Десяток татар усіх їх у пута піймає та в ясир пожене.

— Підростуть, то й знатимуть — обізався котрийсь.

— Але справді їх отаман, що його Тарасом кличуть, то дотепний чоловік, а язик у нього колючий, мов шило.

— Проворний хлопець, нічого казати, — говорив один старший уходник, — минулого року то так нас упору остеріг перед ордою, що коли б не він, то всі ми були б пропали.

— Справді, мудрий і хитрий, мені дуже сподобався, і я таких люблю... Якби ви знали, люди добрі, як високо цінують таких хлопців бісурмени... на вагу золота купують. То справді гарний хлопець. Чорні очі, гарне лице, чорне волосся, а сам складний та гнучкий...

— Що ж вони з такими хлопцями роблять?

— Переводять їх на бісурменську віру, а потім до великих почестей такі доходять. У Царгороді, то мені показували одного великого пашу турецького, що саме з таких вийшов, як лише турецьку віру прийняв.

— А коли б не хотів хреста виректись?

— Чому би ні? То ще молоде, і з таким не важка справа. А коли б ні, то доти б його мучили, доки б цього не доп'яли. Інакше воно, бачите, зі старими, ті дуже пручаються і краща їм смерть... Ой, що вони зі мною робили! Я п'ять літ на турецькій галері, себто на великому судні, мучився, мене били таволгою, то залізними прутами, а опісля перепродували мене мов тварину з рук до рук, доки не повелось мені втекти.

Недоїдок аж розжалобився і заплакав, та опісля став розказувати про лиху долю бранців, аж доки господар не сказав:

— Пора нам спати, люди добрі, бо завтра жде нас важка праця.

Всі почали розходитися, а тоді й Недоїдок побажав усім доброї ночі, узяв клунок з одежею і пішов у повітку спати.

Трохим лежав на призьбі під кожухом і вже було задрімав, та, як почув, що люди розходяться, зараз проки-

нувся. Він бачив, як Недоїдок пішов у клівню, і замкнув за собою двері...

«Чому я не маю такого розумного пса, як Гривко? Він би за мене пильнував, а я б виспався. От я тобі завтра Гривка візьму, бо так щоночі я не видержу».

Трохим поклався знову і знову задрімав. Враз крізь сон почув, як двері від повітки скрипнули, і зараз розкрив очі. Недоїдок виходив з повітки потихесеньки, мов дух, та ступав мов кіт по болоті. Трохим зараз устав і пішов слідом за ним, ховаючися в сутіні, і також ступав обережно, щоб і стеблина не зашелестіла. Недоїдок пішов на майдан і почав роздивлятися, а потому подався до шатра, де спали татари. Трохим закрався аж під шатро й почав наслухувати; чув, як Недоїдок балакав щось по-татарськи.

«Ні, нічого не дослухаюсь, треба Тараса прикликати».

Він вискочив зі сховку і побіг до Тарасової хати. Його теж застав на призьбі під хатою. Гривко, що лежав попри нього, зірвався і загарчав, та, як пізнав Трохима, заспокоївся. Тарас уже прокинувся і сидів на своєму мішку. Трохим розказав йому, що помітив.

— Добре, я йду зараз. Я вже настільки вмію по-татарськи, що розумітиму їх розмову. — Ти, Гривку, залишишся тут і пильнуватимеш, доки я не вернуся.

Він погладив пса і накивав йому пальцем. Тарас узяв ножа і встроїв собі за пояс.

— Ти, Трохиме, йди до сторожних при воротах і накажи від отамана Журавля, щоб нікого з оселі за ворота не випустили до самого ранку. Я йду. А ти йди додому і дивись, коли Недоїдок вернеться.

Зараз розійшлися. Тарас пішов поміж хатами до татарського шатра, поклався на землю і підслухав таку неголосну розмову:

— Кажу вам ще раз, що ваше визволення недалеко, найбільше за дві неділі. Орда недалеко стоїть, а така багата оселя. то дуже ласий шматок. Он тих хлопців, яких я в степу стрінув, то дуже дорого можна б продати, а скільки тут молодичь та дівчат, то самі добре знаєте, а все гарне, мов мальоване. А скільки тут скота... Я приведу наших уночі. Пам'ятайте, як почуєте тричі голос пугача, — так зараз переріжте вартових і відчиніть ворота. Потому треба вам підпалити кілька хат, як уже наші будуть в оселі, щоб ясно було...

— Я тобі, Ібрагіме, кажу, — відозвався якийсь татарський голос, — що з цього нічого не вийде, бо вони себе

добре бережуть. Я придивився, які тут порядки: в полі фігури, при воротах сторожа, в селі поготівля, зброї, — по роху та стріл доволі, отаман хитрий.

— Начхать на фігури. Я так зроблю, що мене самого пішлють на фігуру сторожита, а я тимчасом у степ до наших. Ви знаєте, який шмат дороги встигне наш брат перебігти. Отож я їх поведу якраз в те місце, де моя фігура стояти буде. Інші навіть нічого не будуть знати, а ми, вертаючися звідсіля, заберемо їх мов голопупих пташат з гнізда.

— На фігуру, то вони чужого чоловіка не пустять.

— Дурний ти, Османе, я так їм піддобрюся, що мене до громади приймуть і за свого вважати будуть. Коли б ти чув, як я сьогодні, а то лише що перший раз, почав їм плести баяндраси та приказки говорити, то зараз і білизну й одержу подарували, і я багато дізнався. Я їх перехитрю...

— Тут є один такий, що хитріший за тебе. Він здається, пильнує за всіх...

— Знаю, ти думаєш про того хлопця, що його Тарасом звать. Ну, не бійся, того то я зроблю нешкідливим...

— Що, штовхнеш його?

— Ні, його шкода. За нього я денебудь на базарі великі гроші візьму, але я його трохи скалічу, і він за той час пожежати мусить.

— Зроби так, то тебе уходники розірвуть на шматочки. Не знаєш, як того хлопця всі шанують і люблять.

— Ти, Османе, своїм дурним лобом цього не розбереш. Ну, спить уже, і думайте над тим, що я вам казав, а завтра я до вас знову прийду.

Тарас, слухаючи такого, задрижав з пересердя: «От собака, що він задумує! На базар мене поведе, а я його перше ножокою штовхну».

І справді у Тараса така думка зродилась! він вийняв ніж з-за пояса, коли Недоїдок Ібрагім виходив з шатра.

«Ні, так не буде добре. Може, не зможу, злодій крикне, і тут мене татари замотлошать. А коли б і зміг, то свої можуть не повірити і візьмуть мене за душогуба. Та й це було б не добре, що не знати, коли ця орда зблизиться? Краще буде так, що я його далі стежити буду, а в слухну мить його накрию. Покищо ніхто про це не сміє знати, хіба я і Трохим. Старшині говорити ще не час».

Недоїдок пішов до повітки, а Тарас до своєї хати. Гривко лежав на своєму місці.

На другий день Тарас пішов до свого діла. Усе те, що

тої ночі пережив, здавалось йому якимсь прикрим сном. Може, це справді був сон? Зараз прийшов до нього Трохим.

— Що ти, Тарасе, підслухав?

— Слухав, та й до путнього кінця дослухався. Тут тобі не можу всього сказати, щоб нас хто не підслухав. Скажу десь у кутку, а покищо пильнуймо свого діла.

Тарас пішов на майдан, де робили теслярі, і тут побачив Недоїдка, якого не міг спершу пізнати. Обголив бороду, підкрутив вуса, позбувся кудлів на голові, надягнув чисту білизну. Він ходив по майдані, здоровкався з усіма, прохав Журавля, щоб його денебудь призначив до роботи. Та як він робив! В його руці сокира увихалась, мов перце. При тому він показував ведмежу силу. Колоди підносив, наче то був лише дрючок. Був веселий, плів баландраси на втіху всіх. Своєю поведінкою з'єднав собі всіх відразу. Книш говорив:

— Гарного робітника прислав нам Господь, і до праці і до поради добрий, і людей уміє повеселити. Аби лише хотів у нас лишитися.

До того всього прислухався Тарас і посумнів. Тепер хоч би і сказав кому, що то насланий Юда, то ніхто б цьому не повірив.

Прийшла неділя, і після обіду вийшли і старші уходники і парубки на воєнне навчання. Прийшов сюди і Недоїдок і придивлявся, як Тарас учить. Недоїдок лише згідно підсміхався.

— Воно зі списом увійшло, але шаблею, то не так люди орудують, ось я вам зараз покажу.

Він узяв шаблю у першого скраю і почав нею вививати блискавкою та з такою силою, що, мовляв, перерубав би людину на двоє. Те, що їм Тарас показував, виглядало на дитячу іграшку.

— Зелений у вас отаман, — сказав, — та вчить вас того, чого сам ще не розшолопав. А може хто між вами буде очочий зі мною помірятись?

Але тут нікого такого не було, і ніхто не зважився виступити. Тарас дуже засоромився. Та що він тому був винен? Вчив, як знав, те, що сам своїм розумом видумав. Тарас, бачучи зразу таку штуку, сам цим захоплювався і був би його попросив навчити, та пам'ятав, що то Юда прийшов людям блахмана пускати, щоб відтак легше їх зрадити та татарам продати. Ех, коли б він умів так шаблею орудувати, то б то його провчив!

— А ти, пане отамане, — казав до Тараса, — не ласка-

вий? Попробуй. Приповідка каже, що не святі горшки ліплять. Ти й не повинен цуратись мого визову. Не бійся, я такого гарного дівка не вб'ю, ти на що інше призначений.

Тих глумливих слів інші не розуміли, але розумів їх добре Тарас, нагадавши те, що вчора підслухав.

— Не сором хлопця, — казав старий Кіндрат, — у нього була найліпша воля послужити громаді по своїм силам. З нього справді не абиякий чоловік вийде. Чей же з хлопцем не будеш на шаблі битися.

За ту хвилину Тарас вирішив якстій, що йому робити. Такого сорому він би не пережив. Не в тім справа, щоб він такого мистця у двобою переміг, але він його не злякається і не втече; краще йому згинути, ніж упокоритися перед тим ледарем, потурнаком Ібрагімом. Він добув шаблю і став перед ним:

— Ставаймо.

— Що ти робиш, Тарасе? — кричали уходники, — ідеш на очевидну смерть, з вогнем граєшся.

— Не бійтесь, люди добрі, — казав Недоїдок, усміхаючись — я його не вб'ю...

— Я перед ніким не злякаюсь, — говорив самовпевнено Тарас — ну, починаймо.

Уходники стали колом і стежили за кожним рухом. Тарас, червоний на обличчі, мов буряк, напер сміло на Недоїдка, а той, усміхаючись, лише відбивався мов для іграшки. Десь-колись махнув шаблею, але Тарас умів кожного разу ускочити мов горобчик набік. Коли в Недоїдка була велика сила і вправа, то Тарас перевищав його меткістю. Скільки разів намагався Недоїдок вибити йому шаблю з руки, то Тарас знав у сам час ускочити набік. Люди залюбки дивилися на цей двобій, що тягся досить довго.

Аж ось зараз сталось щось неждане. Недоїдкові вже навкучилося воловодитися з дівком, він загадав вибити йому з руки шаблю, і його денебудь рубнути трохи та скалічити, лише аби не на обличчі, бо такий невольник тратить на базарі на ціні. Коли замахнувся вдарити по його шаблі, Тарас подав свою шаблю набік так, що Недоїдкова шабля не знайшла опору і сховзнулася по Тарасовій шаблі аж до землі. Тоді Тарас підніс блискавкою свою шаблю, і рубнув Недоїдка по лиці. Недоїдкові бризнула кров і залила очі.

— Таки вкусив, — сказав.

І вже було по двобою.

— Славно, Тарасе! — кричали уходники.

Але Тарас такий був схвильований і втомлений, так серце билось, що аж давило в горлі. Він чув, що йому шумить у вухах і перед очима почорніло. Трохи не впав, аж Журавель піддержав його, взяв в обійми і кріпко поцілував.

— Давайте води! — крикнув.

Тарас напився води, і йому полегшало. Його повели під руки в хату. Недоїдком ніхто не турбувався, і він сам придержував рукою рану, поки хтось не дав йому шматок полотна.

— Чудо Боже, — казав Кіндрат, знімаючи руки до неба, — перемиг, як Давид Голіята.

Надійшов Клим Сокирка і перев'язав Недоїдкові рану.

Олена, побачивши сина таким знеможеним, дуже налякалася. Люди їй розказали, що сталося.

— Ой, Тарасику, з вогнем ти граєшся, на кого б ти нас, ~~виріток~~, лишив, якби тебе не стало...

— Годі, мало. Я йшов рятувати честь усієї громади перед цим пройдисвітом!

Уся оселя з цього дуже раділа, що Тарас, їх дитина, не дався, а втер носа чванькові, зайді. Про Тараса говорило все село, а вже найбільше радів з цього його побратим Трохим, котрий трохи не вмер зі страху, як Тарас став до двою з харцизом.

»От і добре сталося«, — думав Тарас, лежачи на постелі — »поки та шельма вилижеться з рани, будемо мати спокій«. Він післав брата Андрія по Трохима. Але Трохим пішов саме Тараса навідати.

— Усе село про тебе, Тарасе, говорить та славословить, аж любо слухати!

— Я знемігся дуже і, либонь, треба буде якийсь час перележати. Але ти пильнуй і не спускай його з ока. По тім, що я вчора почув, то над нашою оселею висить велике нещастя.

Тарас-прикликав Трохима ближче і розповів йому все.

— Треба зараз старшині сказати.

— Якраз не треба. Я мушу щось більше довідатись. Не знаю ще, що інші татари думають, чи підуть за його намовою? Ти зори за ним, а як що помітиш, давай мені знати. Чи вчора і передучора не було нічого?

— Ні, ходив лише тоді, як тебе кликав. Здається, що й тепер не піде, поки з рани не вилижеться, і я матиму спокій, а й те певне, що цієї ночі він у степ не піде.

Недоїдок ходив з перев'язаним лицем до вечора, потім

повечеряв і пішов у повітку спати. Трохим підвівся на своїй лежанці і побачив, як Недоїдок з перев'язаною головою поплився до татарського шатра. Трохим збирався бігти до Тараса, як той саме йшов до нього.

— Я тобі, Трохиме, ще одне маю сказати.

— Скажеш потому, тепер іди слухай, бо Юда знову пішов до своїх.

Тарас не говорив уже більше нічого, а, обережно ховаючись, пішов до шатра. Він іще побачив, як перев'язана полотенцем голова Недоїдка схилилася при вході шатра і там пропала. Кількома скоками Тарас припав до шатра і приліг на краю. В шатрі був гамір, поки татари не розбудились і не пізнали, хто прийшов.

— Чого так довго не приходив?

— Не було потреби. Ви вже знаєте все.

— Подряпав тебе котик... Я би був з ним так не церемонився, а від першого разу роздер його мов жабу.

— Його я шкодував. Вбити його, це значить те саме, що яких двісті дукатів у болото викинути, та й своє життя наражати, бо тоді ухадники мене певно вбили б... Те, що я йому пообіцяв, його не мине, а тоді моя рана буде добре заплачена.

— Як же ти думаєш робити далі?

— Коли Аллах нам допоможе, то буде нам з цього велика користь, а допоможе нам, коли ви добре будете держатись. Ви подумайте, що тут без великого труду така буде користь: здобич у скоті, вівцях і конях, у хлібі, а найбільша в ясірі, що кожний з нас, вернувшись додому, не буде в Криму горювати. Я незадовго видужаю з рани, а тоді під сторожити на фігуру і зроблю так, як вам уже казав. З нашими я вже умовився: половина здобичі для них, половина для нас, а нею то я з вами поділюся. Ну, згода?

— Ми тут усі були б згодні, ми, що тут є, бо тому псові, що його Максимом прозвали, цього говорити не можна. Той уже став джавром душею і тілом і полюбив їх, мов своїх.

— Не так їх, як молодицю Настю-вдову. Він хоче з нею женитися, — каже Осман, — і ми це знаємо від нього самого.

— Максима я сам спрячу, і то незадовго!...

— Коли ні, то й так йому не жити, як ми оселю візьмемо. За те, що він відрікся пророка, жде його люта смерть.

— На це я не можу чекати. Я й так мусів перемінити своє лице, щоб він мене не пізнав. Добре, що його тут не було, як мене привели.

— Коли ж це має статися?

— Тоді, як я цілком піддурю цих християнських цапів, як мене приймуть до громади. До того я ще вкуплюся, бо в мене є трохи золота. Тоді я почну ходити на фігури сторожити. Це вже за кілька днів станеться. Я вже показав їм свій хист, я оцадив того хлопця. Всі знають, що моя рана. то тільки через неухагу. Побачите, що мене незабаром приймуть, та ще і яку дівчину або вдову засватаю. Отож нема чого довго говорити, скажіть ще раз, чи всі ви згодні?

— Ми були б згодні. Те, що ти нам призначив робити, то невелика штука, але я, правду кажучи, не дуже тобі вірю, ти можеш легенько і нас зрадити, а тоді нам неминуча смерть...

— Як ти смієш таке говорити? Хіба я не правовірний муслем? Хіба ж ти, Османе, не бачив, як я на хреста плював?

— Все воно гарно, але я вже тут бачив, як ти хрестився. Може, ти так нас заманюєш? Поки я не переконаюся, що наші недалеко, і що вони тебе сюди вислали, то таки не повірю. А коли б ти нас хотів зрадити, так нам'ятай, що не жити тобі, ще поки мене на кіл настромлять. Я мушу бути в степу і бачити наших...

— Це хіба аж тоді можливе, як я буду сторожити на фігурі. Попробую взяти і тебе з собою, а ні, то ти якось перекрадися за ворота непомітно в степ.

— Я ще не вірю, щоб тебе на фігуру пустили. Ти називаєш їх цапами, та вони справді хитрі з біса, пильнуються. Ти ще вважай, щоб той щенюк Тарас не шпигував тебе. Його б також треба заворожити, щоб кілька днів у хаті полежав.

— Цього не бійтеся. По тій його перемозі він ще зі мною сприятельноється. Я його почну вчити на шаблю битись, і цим його візьму, а при тій науці я можу його нехотячи дряпнути...

Татари почали ворухитись, дехто виходив надвір. Тарас поміркував, що йому небезпечно тут далі ждати. Він почав повзти по землі, поки не перескочив за найближчий опліток і пігнав додому.

»Отож, значить, на Максима можна покладатися, він нам вірний, не зрадить«.

Тарас довго не міг заснути. Думки переливались через голову, мов вода в лотоках. Що тут вигадати, щоб зрадника-пройдисвіта перед громадою показати і оселю від загибелі врятувати? Заснув твердо десь надранком і устав пі-

зніше, ніж звичайно. Як же ж він здивувався, коли на майдані застав Недоїдка при роботі. Хоч як було йому це нелюбо стрінутися з цим харцизом, потурнаком зрадником, то він таки пішов у те місце, де люди опраправляли дерево. Недоїдок помітив Тараса і почав приязно до нього махати рукою та прикликав його до себе.

— Ну, молодий лицарю, здоров був, чи гаразд виспався по-вчорашньому? Тепер будьмо приятелями, наша приязнь назначена кров'ю, і так усе у світі водиться.

Він простягнув до Тараса руку. Хоч як Тарас тою рукою мерзився, то таки поборов відразу і простяг свою руку: він не хотів зрадитися з того, що знав.

— Жарт жартом, але я тебе, Тарасе, хочу навчити, як шаблею орудувати... по-лицарськи. Ти не дуже тим величайся, що ти мене вчора дряпнув, то лише через мою неввагу. Але легенька в тебе рука, бо коли б я кого в те місце зачепив шаблею, то не ходити б йому вже по світі. А я, от бачиш, відпочив одну ніч, і вже при праці.

— Я рад би справді дечого навчитися, — пробурмотів Тарас.

Він не міг терпіти такого лицемірства, та щоб часом не зрадитися яким нерозважним словом, пішов далі: хотів конче розмовитися з Журавлем, щоб потім не взяти на себе завеликої відповідальности.

— Потерпав я вчора за тебе, хлопче, — сказав Журавель і подав йому руку. — Ти гарно справився, далєбі! Ангел Хранитель стояв за тобою, тепер той Недоїдок не буде вже такий чванько.

Тарас оглядався, чи його хто не підслухує, і попросив Журавля до себе в хату. І тут розповів йому все, що знав. Журавель слухав уважно, нарешті сказав:

— Передусім ти мовчи і слідкуй за ним далі. Він і мені не подобався, а вчора то вже забігав до мене з проханням, щоб його приймати до громади. Навіть вкупитися обіцяв. З таким самим ходив, либонь, і до діда Кіндрата.

— А що ж ви йому сказали?

— Я казав, щоб трохи підждав, щоб ми краще роздивилися, хто він?

— Мені, здається, що такого приймати не можна.

— Одна біда, чи його приймемо, чи ні, а він все буде зраду промишляти, ми ж усе будемо непокоїтися, лавіть, коли б ми його прогнали в степ.

— Ой, цього вже ніяк не можна. Його не можемо випускати з рук живим. Я буду за ним слідкувати, тільки щоб

не дуже довго, бо я хіба згору, або і зраджуся перед ним. Краще б усе це приспінити і вже раз покінчили цю ордою, яка нам на шиї висить. Хай уже раз станеться, що має статися. Тому я гадаю, батьку, що його треба до громади прийняти, він упевниться, що ми таки справді цапи, що йому повірили. Та ще скажіть, батьку, що то я просив, щоб його прийняти, бо я маю надію багато від нього навчитися. І воно буде правда, я ж і прошу за ним, я вже і так багато дечого від нього навчився. А коли він це очує, то зовсім заспокоїться, бо він мене вважає за дуже небезпечну людину.

— Добре ти, сину, кажеш. Ми так і зробимо, а за кілька днів я його пішло на фігуру.

І так воно і сталося. Недоїдка прийняли, і коли він опісля стрінув Тараса, подякував йому, що за нього у старшини просив: за те він навчить його всі штуки на шаблі, от хоч би і зараз починати.

— Зараз не можна, — каже Тарас, — хоч я аж горю до цього, та мене рука болить іще від нашого двобою. Ти мене так парнув по шаблі, що мені рука донині деревіє.

Недоїдок мусів цьому повірити і видумати інший спосіб на Тараса. Видно хлопець його любить, коли за нього просив. Так буде найкраще, що його вивабить у степ самого. Там його зв'яже і передасть татарам. Тарас наче відгадав його думку і не пішов би з ним сам поза ворота оселі! З тої причини, що Тараса будімото рука боліла, він заперестав вчити інших.

Як Недоїдка прийняли до оселі, він почував себе безпечним і просив старшину, щоб його зробили наглядачем над татарськими дармоїдами, яких він страх не любить, і коли лише їх стрінув, то плював за ними.

— Не можна цього, — казав йому Журавель. — Ти був би для них надто суворий і нелюдяний, і вони певно повтікали б, а нам треба тепер багато робітних рук...

Та це не перепиняло Недоїдкові частенько заходити вночі до татарсьького шатра на пораду. За ним слідкував пильно Трохим з Тарасом, бо обидва спали у Трохима на призьбі. Гривка не брали, щоб часом їх не зрадив. Тарас увесь час підслухував їх розмову і добре собі запам'ятав, що почув. Він хотів ще поговорити з Максимом-татаринином та остерегти його перед задумами Недоїдки. Татарина приставили тепер пасти табун коней на межиріччі, і він рідко коли бував в оселі. Одного разу Тарас уранці таки його стрінув і прикликав на бік.

— Ти, Максиме, добрий чоловік. Чи скажеш мені правду про що тебе питати буду?

— Максим усе говорить Тарасові правду, бо його любить.

— Як тобі подобається цей Недоїдок.

— Що ж тут багато говорити, я його знаю з Криму. Це потурнак з ваших. Він, як став муслемом, пішов на службу до одного багатого купця в городі Козлів. Там він наглядав християнських бранців, яких зводили сюди на продаж, а той купець ними торгував. Він знущався над ними, мов сам чорт. Аж купець мусів його прогнати, бо йому невольників калічив. Потім десь мені пропав з очей. Та я його впізнав зараз, як лише він сюди з хлопцями зі степу прийшов. Потім як обрив бороду, то вже трудніше його було впізнати. Він звався, вже як муслем, Ібрагімом.

— Так його кликав і один з наших татар, я це підслухав. А ще я зачув, що його вислала сюди орда, щоб усе підглянув, і в дану пору сюди їх впустив. Тутешні татари мали на даний знак перерізати сторожу при воротах. Була там і про тебе мова. Татари тебе не люблять, а Недоїдок, чи там Ібрагім, взяв на себе тебе спрятати. Бережися, Максиме!

У Максима блиснули очі вогнем, він вишкірив білі зуби, мов вовк.

— Я його швидше спрячу. Тепер скажи мені, Тарасе, де ти все це слухав?

— Адже ж під татарським шатром. Туди Ібрагім трохи не щоночі крадається, а я за ним, та й підслухую.

Максим дуже зрадів.

— Так візьми мене хоч раз з собою.

— Ходи, хоч би й нині. Я ночую у Трохима, то й ти будеш з нами. Заходь сьогодні ввечір до мене.

Та якраз тої ночі Ібрагім не виходив. Аж на другу ніч вийшов з повітки, і Тарас з Максимом підкралися за ним.

— Маю вам щось нове сказати, — сказав півголосом до татар. — Цієї ночі я викрався з мого леговища, переліз через частокіл і гайда в степ. Взяв собі одного коня з табуна потай конюхів і махнув до наших. За два дні орда перенесеться за ліс і тут буде ждати. На третю ніч я буду на фігурі і тоді проведу їх непомітно. На другу ніч я мушу зарізати того зрадника Максима. Чи ви не знаєте часом, де він тепер, що я його від кількох днів не бачу?

— До табунів ходить з хлопцями.

— Ну, там я йому нічого не зроблю, бо там є свідки. Але його спрячу тут у повітці, де він спить, і так спрячу, що й чорт його не знайде...

Х.

Тарас і Максим зараз вийшли зі схову і мали йти додому. Максим був дуже схвильований.

— Йди, Тарасе, додому. Я тут залишуся сам. Обіцяв він мене спрятати, то я спрячу його, так штовхну ножем, що ані не квікне. А потім спрячу так, що його й чорт не віднайде.

— Не роби цього, Максиме, бо наробиш бешкету. Щоби його і як прятав, то залишаться сліди з крові. Ну, а з ордою ми ніколи не покінчимо, і все буде нам на шії. Ходім. Та завтра вночі не будеш спати в повітці, а в мене в хаті. От і зараз ходи, та ще побалакаємо.

Поки ще Ібрагім вийшов з шатра, їх уже не було. Лежали в Тараса в повітці на сні й балакали про те, що робити далі. Максим почав:

— Я зробив би це по-татарськи: при воротах поставити певних людей. Як на даний знак наші татари підійдуть до них, то перерізати усіх до одного і відчинити ворота. Опісля впустити сюди орду і зачинити ворота знову. Я там буду і прикличу їх, що все готове. Люди сховаються по засідках між хатами. А я пильнуватиму Ібрагіма. Він буде їх вести, мене він не пізнає, бо я передягнусь по-татарськи. Я піймаю Ібрагіма живого, схваю та пильнувати буду. Мені небезпечно було б показуватись на майдані, як уходники битимуть татар, а то б і мені дісталося. А потім то вже старшина вирішить, що зі зрадником зробити?

Рано пішли обидва до Журавля і розкрили йому Максимів плян.

— Заходь до мене, Максиме, звечора і у мене переночуєш безпечно, а вранці я зараз вишлю Недоїдка в степ.

— Цього ще мало, батьку, — сказав Тарас. — Ми з Максимом загадали обидва піти в ліс, щоб побачити, яка у татар сила. Ми туди підемо, поки ще Недоїдок піде в степ. Краще буде його тут здержати, а ми вийдемо непомітно. Може буде їх стільки, що небезпечно буде пускати їх в оселю...

— Не так, Тарасе. Я кажу, що може їх бути стільки, що в нашій оселі не помістяться, а то треба б щось іншого видумати.

— А ти, Тарасе, не боїшся на таке небезпечне діло пукатися? — спитав Журавель; — не забувай, сину, що на твоїй голові мама і сироти.

— Якби я пропав, то громада їх не забуде, бо я для громади вагую своїм життям. Але Господь не лишить мене в тісноті, я вернуся.

Журавель обняв його і почав цілувати.

— Боже тебе провадь і здорово приведи! Коли б у нас більше таких смільчаків, то не страшна б нам була орда. За Недоїдка будьте спокійні. Я його при собі так довго держу, поки не вернетесь.

Максим мав готову татарську одягу для себе і для Тараса, якому помазав руки й обличчя саджею. Перекрались поміж хати і непомітно помандрували в ліс. Журавель ходив по майдані, держачи при собі Недоїдка, все про щось його питав, радився, а то й роботу давав одну за одною. І все хвалив його зручність, якої між уходниками ніхто не має.

Тимчасом Максим з Тарасом ішли лісом дуже обережно, розглядаючись на всі боки. В лісі чути було щebetання птиць. На високих деревах крикали ворони та круки. Деколи показався з кущів олень і зараз ховався знову в гущу. Тарас з оповідання Ібрагіма знав добре, де знайти татар.

Нарешті почули гамір. Максим держав Тараса за руку.

— Аж тепер треба бути обережним.

Ліс ставав щораз густіший і непрохідніший, значить, що тепер зближалися до краю. Максим пустив руку Тараса і пішов наперед, а Тарасові дав знак, щоб ішов за ним. Коли Максим опинився на краю лісу, Тарас неважливо зламав галузку ліщини, і вона затріщала. Максим прискочив до нього і сказав:

— Я йду до них, бо вони нас уже помітили, довше ховатись не можна, ми зрадилися б, а коли б нас обох зловили, то ми пропали.

— Вони тебе піймають, — сказав тривожно Тарас.

Він помітив на обличчі Максима схвилювання.

— Полізь на дерево і дивись. Коли б мене схопили, то ти зараз утікай, хай тебе Христос і Його свята Мати охороняє.

По цих словах Максим став голосно розвертати ліщину і йшов напроти татар. Їх кілька, почувши тріскіт у лісі, йшли туди розглянутися.

— Салем алейкум! — говорив Максим з лісу, — приходжу з привітанням від Ібрагіма та ледве ває відшукав.

Переказав вам, щоб на завтра вечір були готові. Він до вас прийде і переведе вас мимо цієї фігури, яку має сторожити. Пам'ятайте добре, що як прийдете вночі під вал оселі, то дайте знак: тричі голос пугача. Тоді ми переріжемо всіх вартових при воротах, у нас обізветься сова, і тоді під'їздять під ворота, вони будуть відчинені. В'їздять у середину і до роботи...

— Ібрагім нам казав, що для нас буде знаком голос пугача теж.

Максим збентежився, але зараз таки змиркував, що йому робити...

— Томуто я прийшов вам сказати. Треба було переміняти, бо з нас ніхто не вміє пугача наслідувати.

— А Ібрагім?

— Таж Ібрагім буде з вами.

Максим нагадав собі, що Осман хоче прийти вночі до татар. Чи він уже був, чи лише що прийде?

— А сказав тобі Ібрагім наше гасло, як тебе до нас посилав?

— Не будь смішний. Удень не треба, хіба не бачиш мене, що я татарин?

Вони бачили перед собою справжнього татарина, а що все погоджувалося з тим, що говорив поперед Ібрагім, то й повірили. Щоб знову не попасти в підозріння, Максим забалакував чим іншим.

— Ібрагім казав, щоб убивати лише старих і малесенькі діти, а решту брати в пуга. Ви не знаєте, що то за народ, сам вибраний, здоровий, мов горішки. А скільки там коней та скоту! Як упораєтеся з людьми, то ми поведемо вас туди, де стада пасуться. Така одна оселя більше варта, ніж яке там християнське містечко. І все це здобудете без великого труду завдяки проворності Ібрагіма і нашій. І щераз кажу, що половина добичі буде наша, бо без нас нічого ви не зробите.

І тимчасом, говорячи те, він пильно роздивлявся і слідив за татарською силою та придивлявся до татарської зброї. А щоб упевнитися у своїх поміченнях, сказав:

— Нам треба ще знати, скільки вас, чи дамо раду джаврам?

— Нас п'ятсот, самих вибраних. Ібрагім не брав когось.

— Вистане, — сказав Максим самопевно. — Треба знати, що уходники по праці сплять мов убиті, із сторожею ми зпоряємось вмить.

— А як ти називаєшся?

— Осман. Скажіть так і отаманові Ібрагімові. Він мене прислав, бо ми не хотіли вірити, що ви тут. Ми боялися якої зради. Тепер мені вертатися пора, а то все пропало б.

— Лишись між нами, а завтра проведеш нас.

Максим засміявся.

— Оце вигадали! Я вирвався від праці, і товариші (нас є чотирнадцять) мене закривають. Та увечорі при провірці, як ми з роботи вертаємось, моя неприсутність викрилася б. Тоді догадалися б якоїсь зради, і ви оселі не здобули б.

— Правда, — казали татари. — Як хитрощами оселі не здобудемо, то не вдіємо нічого. Минулого року дві тисячі наших нічого не вдіяли.

Максим був певний, що йому нічого не станеться. Попроцався з татарами і пропав у лісі. Прийшов під дуба, де сидів Тарас.

— Ходімо, все добре.

— Чи мені так здавалося, чи ти справді налякався спершу?

— Не здавалось тобі, бо я справді налякався за тебе. Якби так були татари пішли в ліс і знайшли тебе, то ти пропав би був.

— А хіба ж я по-татарськи не добре балакаю?

— А все ж не так, як татарин, і зараз тебе пізнати. Треба вродитись у татарському улусі, щоб добре по-татарськи говорити.

— А ти за себе чого боявся?

— Бо я нагадав собі, що тут уже міг бути Осман, а тоді я б сам себе зрадив.

— А скільки їх?

— Казали мені, що п'ятсот. І я так угадую, бо більша сила не могла б довго у степу ховатися, щоб їх не помітили. А що їх так мало, тому не зважались добувати оселі силою, лише хитрощами. Тепер подумай, що то буде, як вони в'їдуть на майдан і почнуть злазити з коней, а тут з усіх хат та закутин посиплються на них стріли, кулі й каміння, а потім ударять на них списами та дрючками..

— А каміння звідкіля візьмемо?

— Ну, буде й каміння, побачиш.

Вони вернулися до села аж надвечір. Зайшли непомітно поза хати і сховалися в хаті Журавля.

Він, вернувшись додому, дуже радів з того, що почув. Аж руки затирав.

— От ми їм справимо празник, що надовго відхочеться

Ім нас нападати. Тепер скажи мені одне, Максиме: чого ти такий завзятий на своїх земляків, що аж вірити не хочеться...

— Мені ніколи не було на серці грабіжництво і волокита. А тут між вами я побачив ваше тихе хліборобське життя, і воно мені сподобалось. І ваша віра мені сподобалась...

— І вдова Настя... — докинув Журавель...

— А хоч би і так. Якби ви йшли грабіжем на Крим, то я б вам не помагав. Але, як тут у вашій тихій оселі грабіжники не дають вам спокою, то хай їм усячина.

— Я бачу, що ти вже наш, Максиме, душею і тілом. Ти допильнуй, щоб потурнака живого ввіймати, то вже буде з тебе...

— Зараз на хрест побожуся, що не втече...

— Йдіть спати, а завтра не показуйтеся, поки я потурнака на фігуру не пішлю.

Даремне шукав Трохим Тараса, бо Недоїдок тої ночі знову ходив до татар змовлятися. Трохим не бачив Тараса цілий день, і був за нього неспокійний. На його лежанці лежав Гривко і Махав хвостом. Відтак помітив Трохим, що Недоїдок ходив до тої повітки, де звичайно спав татарин Максим, відтак лазив на оборіг з сіном і там його не знайшов.

»Я тебе завтра буду мати — не втечеш«, — подумав собі харциз і погрозив кулаком...

На другий день Журавель устав дуже рано і ждав Недоїдка на майдані.

— Сідай, небоже, на коня, візьми харчів на два дні, поїдь у степ геть аж поперед фігури і роздивись гаразд, чи нема де близько орди. Ти чоловік бувалий, то й найкраще це зробиш, бо всі татарські штуки знаєш, а в нас нема нікого за тебе. Коли б дещо помітив, то зараз вертайся й забери з собою сторожних від фігур. Коли ж буде все спокійно, то лишись на фігурі, поки тебе не обмінють.

— Я поїду але сам боюсь, бо не дам ради. Та й як вонс буде, як я обміняю одну сторожу на фігурах, другі залишаться! Хай би так поїхали зі мною ще Тарас і Максим обидва вони хитрі з біса, можна на них покладатися.

— Еге ж, еге ж, я тобі забув сказати, що вони, лише на світ заносилося, поїхали в степ з тим самим, що й тебе посилаю. Ти їх певно в степу стрінеш...

— Певно, ми стрінемось... Далєбі! З такими людьми сторожити аж любо. — А собі подумав: »Я там зараз одно-

му скручу в'язи, а другого в пута, та й передам татарам на завдаток. Хай посмакують, які в цій оселі гарні горішки ростуть».

Він був дуже з цього радий, сів на коня, взяв рушницю і ножа і вихром пігнав у степ. Він розглядався по всіх усядах, гнав, трохи коня не заморив, розпитував у сторожних при фігурах, та ніхто тих двох сьогодні не бачив.

«А що, як вони пігнали за ліс, і там татарам у зуби попалися?» — думав собі Недоїдок і пігнав до орди.

І тут їх не було. Вчора приходив сюди татарин Осман, а більш нікого не було.

— «Шельма той Осман» — думав Недоїдок, — «таки не повірив мені. Ну, хай йому, воно й ліпше. Але вчора не сказав мені про це ані слова». І наголос сказав:

— Я не питаю про вчора, а про нині.

— Те, що чуєш, сьогодні не було тут нікого, може, ще хто прийде.

— Коли б тут з'явився який татарин з оселі, та ще з молодим хлопцем або й сам, то татарина зараз зарізати, бо це зрадник, що нашої віри відрікся і вихристився, а хлопця брати як бранця. То буде моя добич поза пай, розумієте? А того татарина не лишити живим, бо це наш тяжкий ворог і з джаврами руку держить. Я прийду вечір і вас безпечно проведу...

«Де вони пропадають?» — думав собі Недоїдок. «Тут я заставив на них пастку, але ще погляну, може, вони до оселі вернулися?» Він почвалував до оселі.

Журавель знаючи його погані задуми, чатував на нього.

— Ну? Звідкіля небезпека? Багато орди? — питав Недоїдка.

— Ніякої небезпеки немає. От я з'їздив степ, трохи коня не заморив, а нічого не помітив. Неспокійний я про Тараса, чи часом той татарин Максим не зрадив хлопця, не заманив куди і не повіз його зв'язаного між татар. Там він його за добрі гроші продав би, я це знаю.

— А ти забув, який я дав наказ? — гримнув Журавель і тупнув ногою. — Ти мав лише тоді вертатися, як помітиш небезпеку, а так, то ти мав змінити сторожу при фігурі. Запам'ятай собі, що як я що накажу, то так має бути, а то палицями вибити накажу, і в степ прожену. Зараз марш, куди тебе післав!

Недоїдок збентежився. Не сподівався, щоб його так вилаяли. Хотів виправдуватися ще, та Журавель не дав

Йому говорити, погрозив йому палицею і прогнав за ворота. Журавель не хотів, щоб він бачив, що в оселі робилося, і як приготував він оселю на прийняття гостей. В чотирьох місцях поміж хатами поставили бочки зі смолою на стовпах. Поміж хати зносили зламки каміння. Недалеко оселі під лісом стояв великий камінь, бо-зна відколи. Журавель наказав налупати зламків молотами та залізними долотами, розбивати дрючками, і того гострого лому наносити поміж хати, щоб було чим шпурляти на татарські лоби. В кожній хаті були під вікном стріли та луки, бердиші, списи, ломаки. Усіх людей попризначував, де кому стояти і що робити. Понаставляв отаманів і десятників до кожного гуртка. На сторожав при воротах вибрав найметкіших людей з гострими ножами. Усе, що жило, повинно було ставати до оборони. Лише діди і діти мали сидіти по хатах. На той час виправив Книша з татарами до роботи геть за оселю, казав узяти харчів, щоб не вертатися аж увечорі, щоб вони нічого не бачили. Всі знали, що цієї ночі буде напад. Ніхто не смів про це голосно говорити. Максим і Тарас чули з-за хати розмову Журавля з Недоїдком, і дуже сміялись з цього, аж до землі присідали.

А тимчасом татарин Осман, що йому не повелося викрасти вночі до побратимів за ліс, думає тепер задня це зробити. Він таки Ібрагімові не конче вірив, а не хотів так нізащо наражувати себе на помсту ухадників. Він встиг знайти догідну хвилину, і втратитися з гурту, до чого земляки мали йому допомогти. Вибрав собі таку хвилину, коли Книш пішов у другий бік, і махнув у степ. Спершу йшов хильцем поміж травою, деколи повз по землі, поки добрався до лісу. Тепер ішов просто, дуже поспішав. Коли його помітить Книш, то погано буде, як вернеться. Так краще залишитися при орді до ночі і разом вернутися. Так собі думає і дуже радів, що вже не буде джаврам служити... Нарешті дзучув гомін за лісом і прожогом гнав туди, щоб мерщій до земляків дістатися. Може, якраз стріне там своїх знайомих. Не ховався. ламає ліщину та наробив багато шелесту. Татари його почули.

— Салем алейкум! — кричав на radoщах і біг татарам назустріч.

— Ти з цієї оселі?

— Так.

— І називаєшся Мустафа. Ти вихристився і тебе прозвали Максимом...

— То не я. Той Мустафа справді став джавром, але йому Ібрагім уже, певно, скрутив в'язи. Я звуся Османом.

— Що? Ти ще брешеш? Осман тут був учора, а сьогодні отаман Ібрагім ось як казав тобі зробити.

Осман налякався дуже, та в цій хвилині татарин різонував його ножом по горлі, що ані не крикнув. Його заволокли в ліс і там покинули...

Приготування до оборони тривали до самого вечора. Щоб усе відбулося непомітно, кілька теслярів стукало сокирами, оправляючи дерево. Аж над самим вечером усе замовкло, і люди пішли вечеряти. Кожний був приготований, що треба буде цілу ніч не спати, а може не одному було написано, що завтра не побачить уже Божого сонця. Але всі були веселі й бадьорі. Раділи з того, що дадуть орді доброго прочухана, а Недоїдкові добре відомстять за свої турботи та за його зраду, якою відплатився їм за те, що хліба не жалкували та до громади за свого прийняли. Вже смеркло, як Книш вернувся з татарами. Він знав, що Осман утік, та чорт його бери! Без одного татарина громада не пропаде.

— Ідіть, люди, спати, — сказав до татар, — бо я вас завтра ранісінько знову заберу до роботи.

Татари повернулися і пішли під своє шатро.

— Чому Осман не вернувся? — говорили між собою.

— Прийде з усіма.

Цим вони і заспокоїлися. В оселі почав стихати гамір, здавалося, що всі люди поснули по праці. Стало тихо, мов у могилі.

Аж десь перед опівніччю за валами оселі почувся тихий гомін, а опісля тричі запугав пугач. У кожному живіше забило серце, кожний христився і шептав молитву... Тепер мало настати щось страшне... боротьба на життя і смерть...

На той знак повиходили татари зі свого шатра. Розділились на два гуртки і подались до обох воріт, шукаючи в п'ятмі сторожних. Та ті лише ждали на них. З ножами в руці кинулися на чорні постаті. На одного виходило двох або й трьох. Не було часу і крикнути. Тепер відсунулись засуви воріт, і важкі ворота відчинились навстіж. В оселі почувся голос сови. Тут стояв уже татарин Максим. За валами почувся рух. Максим кликав їх по-татарськи. У ворота почали в'їздити татари. Напереді їхав потурнак Недоїдок. Йому показував дорогу Максим, узявши коня за по-

води. Повів його аж у другий кінець майдану, а за ним напливала густа татарська юрба. Як переїхав у ворота останній татарин, ворота відразу зачинились. Тепер від воріт запував пугач, і в ту ж мить загоріли бочки зі смолою жовтобурим полум'ям. Потурнак наказав злазити з коней. В ту саму мить потурнак почув на шиї петлю. Його звалив Максим з коня, та поки мав час отямитись, хопив наперед себе, потаскав мов барана, до найближчої повітки, і тут його міцно зв'язав руки і ноги.

— Хотів ти мене віку збавити, собако, та я тобі відплатився.

А тимчасом, як бочки добре розгорілися, як татари позлазили вже в коней, з усіх сторін почувся пронизливий свист у пальці, на татар посипався град стріл і гострого каміння, почувлись рушничні стріли. Татари кричали: »Зрада, зрада. Ібрагім нас зрадив«. Вони хотіли боронитися, та не бачили ворога. Стрілянина не вгавала. Поранені коні почали ржати і гнали по майдані мов ошалілі, розбиваючи татар. Татари кинулись до воріт, та тут почали їх колоти списами, та бити бердишами і колами. До котрої лише хати зблизились, із темних вікон сипались на них стріли. З-поза оплітків між хатами відбивалися списками та колами, рубали сокирами, кидали на них каменюками. Все, що жило, стало до оборони за оселю. Не знайшов ніхто кутка, де б можна було сховатися, аж скочили у зруб церкви, бо там іще було найбезпечніше від стріл і від наляканих коней. Ціле страшне побоєвище освічувало щораз більше полум'я гюрючих бочок. Так тривало до ранньої зорі. Люди позиходили зі єховів і аж налякались, побачивши стільки трупів кінських і татарських. Хтось заглянув у зруб церкви і побачив гурток татар. Цим також не було пощади.

А за той увесь час Максим сидів у клуні і пильнував зв'язаного Ібрагіма Недоїдка. Той уже зовсім очунав і прислухувався крикам на майдані. Як почув, що його називають зрадником, він аж задривав.

— Слухай, Мустафо, я знаю, чия це робота. Знаю, що мені не вийти звідсіля живим, що мене дожидають страшні муки. Я в тебе одного прошу. Заклинаю тебе на Аллаха, або, коли хочеш, на Христа, скажи мені, звідкіля уходники дізналися про цей напад.

— Чому тобі не сказати? Тарас підслухав твою розмову з татарами, а потім підслухав і я.

— Тарас не міг підслухати, бо ми говорили по-татарськи.

— Він навчився вже татарської мови від мене.

— Проклін на тебе!

— Ну, ну, я цього не боюся, проклинай мене, скільки собі хочеш.

— Ні, не буду, але ще одної речі буду в тебе просити. Візьми ніж і заріж мене, хай я не йду джаврам на муки.

— Цього вже не буде. Легка смерть була б для тебе. Побачиш, що уходники для зрадника вигадують... Қоли тебе кіньми не розірвуть, то застромлять на кіл.

— Щоб тебе спалив вогонь гегенни, щоб ти Магометового неба не побачив!

— Спасибі тобі. Але я до цього неба не спішуся. Мені краще подобається християнське небо, в якому ти певно не будеш.

— Чого ти на мене так завзявся?

— Бо ти хотів мені віку вкоротити, я сам чув, як ти з цим похвалявся перед татарами.

Ібрагім закляв сердито і напружив усі сили, щоб порвати пута, та не подужав.

— Лежи тихо, псе, а то ще ланцюгом зв'яжу.

Тепер Ібрагім ані не ворохнувся.

Надворі розвиднілось. Уходники перев'язували свої незначні рани. Не було ні одного вбитого.

— А чи заощадили хоч одного татарина? — говорив Журавель. — Нам треба свідка, зараз судитимемо потурнака за зраду. Гей, Максиме, озвись!

На порозі повітки показався Максим:

— Чи прийдеш сюди, отамане, чи принести тобі туди Ібрагіма Недоїдка? Він живий і такий радий, що танцював би, коли б не був зв'язаний

— Давай його сюди, він потанцює поміж нами!

Максим завернув у повітку, а за хвилину виніс на плечач, мов барана, зв'язаного Недоїдка і тут шпуннув ним перед старшиною.

— Гарно ти нам відплатився за хліб-сіль, — сказав старий Кіндрат Муха, хитаючи головою, — диявол заволодів твоїм серцем.

— Шкода, діду, втрачати слів, — говорив Журавель, — він уже певно не поправиться. Ми зараз його судитимемо.

— Ні, діти, так годі! Ми спершу зробимо лад на майдані, серед такого страхіття годі думки зібрати.

— Нащо нам суду? — каже один уходник, — ось ми

зараз убиймо його каменяками та виволочемо стерво за ворота вовкам на жир.

— Так не можна, — каже Журавель. — Такої смерті йому замало буде. Але батько Муха добре каже, щоб спершу це падло спрятати, його покищо денебудь сховайте, а тепер до праці. Там за валом викопайте велику яму.

— Шкода роботи! — кричали уходники. — Досить, годі буде виволокти за вал або до лісу вовкам та й гайворонам на жир.

— Говорите, мов діти, — обізвався Кндрат. — З того настане такий сморід, що ми подушимось, та ще яка пошесть від того впрокинеться. Заступи нас, Господи! Та ще нащо нам заманювати сюди вовків? Поїдять трупів, та по тому на нас скот кидатимуться.

Зараз вийшло кілька десятків людей з заступами копати ями. Одні здирали шкуру з убитих коней, інші вивозили трупи на возах. Ця робота протяглась геть сполудня, поки вичистили майдан. Окривавлене каміння позбирали діти. Може, ще колись знадобиться, а в степу знайти камінь трудно.

Зараз сполудня Кндрат Муха скликав суд над Недоїдком. Привели кількох пораних татар, прикликали і татарина Максима, Тараса і Трохима.

— Давайте сюди Недоїдка, — каже Муха.

Пішло кілька людей до повітки, де був замкнений Недоїдок, та зараз звідти почувся крик. По Недоїдку і місце застигло. Він встиг розв'язати собі руки і ноги, і втік через стріху. Усі аж охнули. Найбільше лютував Максим.

— Я таки його знайду, хіба би крізь землю провалився. Він узяв аркан і ніж і шукав коня.

— Я йду з тобою теж, — каже Тарас, — бо і я не хочу, щоб він звідсіля вийшов живий. Він тепер шукав би помсти і привів би на нас таку орду, що не встоїмося.

— І я йду, — сказав Трохим.

— А я ще візьму такого товариша, що без нього ми нічого не викрили б. — Тарас свиснув на Гривка, і зараз прибіг пес.

— Ходи, мій добрий Гривку, я тобі щось покажу.

Тарас пішов з Гривком до повітки, де лежав в'язень, і дав йому обнюхати мотуз, що ним був зв'язаний Недоїдок. Пес загавкав радісно, побігав по повітці і нюхав по стіні, дивлячись на діру у стрісі. Його викликав Тарас на другий бік, пес знайшов слід і відразу побіг до валу. Але через частокіл не міг перескочити і знову почав гавкати. Тарас пе-

ревів його через ворота в те саме місце. Пес знову знайшов слід, перейшов рів і пігнав просто до лісу.

— В лісі буде тяжче піймати, — сказав Максим, — але Гривко pomoже.

Вони посідали на коней і пігнали. Сюди було далеко, але тому, хто втікає, нічого далекого нема. Недоїдок, очевидно, був уже в лісі. Гривко гнав наперед, весело побріхуючи. Він усе за ними оглядався, наче накликував їх до поспіху.

— Та ми не взяли ні одної рушниці, — завважив Максим. — Ібрагім не дасть узяти себе живим, його треба вбити на місці.

Як зайшли до лісу, то Гривко все бігав довкола розлогого дуба, почав завзято набріхувати, і відтак підвів голову вгору і ставав лабами на дерево.

— Певно, звіра занюхав, — замітив Максим.

— Він тепер за звіром нюхати не буде, побачиш.

Вони всі три почали дивитись угору, і Максим перший помітив поміж галуззям схованого чоловіка. Це був Недоїдок. Максим, побачивши його, заляв сердито і крикнув по-татарськи:

— Ібрагіме, прийшла твоя остання година, пішлю тебе у гегенну ік шейтану, так, як ти на моє життя важив.

— Ану підлізь до мене, — гукнув Недоїдок, — а я тобі зроблю те, що обіцяв.

Він так страшно засміявся, наче чорт, аж голос по лісі пішов.

Максим дуже роззлився і хотів лізти з ножем на дерево. Тарас і Трохим його спинили.

— Ви тут пильнуйте, — сказав Трохим, — а я скочу до оселі і прикличу людей, ми його таки живого піймаємо.

Трохим пішов до коней, а Максим з Тарасом присіли під дубом. Гривко зорив за Недоїдком і гавкав. Спершу було спокійно. Ібрагім не рушався. Аж нараз заворушилось галуззя. Пес загавкав дуже. Максим і Тарас поглянули вгору. Недоїдок посувався по грубій дубовій гилляці до її кінця, де вона сходилася з гиллякою сусіднього дуба. Йому поведлося перейти на друге дерево. Він так посувався далі. Розгойдався на одній галузі і переходив на другу.

— Нічого тобі не pomoже. — говорив Максим, — підемо за тобою слідком.

Але Недоїдок нічого собі з цього не робив і посувався з великою натугою з дерева на дерево. Він брався саме перейти на п'яте дерево, як сталося щось неждане: галуза,

що її він тепер учепився, затріщала і зламалася, і він упав на землю з високости яких п'ятнадцять сажнів. До нього прискочив якстій Гривко, ще поки Максим з Тарасом встигли прибігти, і почав його завзято шарпати. Ібрагім не міг рушитись і важко стогнав. В тій хвилині затупотіли коні, приїхали уходники з мотузами і рушницями. Позлазили з коней і йшли за голосом собақи. Журавель сказав:

— Злагодьте ноші з ліщини, ми таки завеземо його до оселі і кара його не мине.

Сплели ноші. Їх треба було прив'язати до двох коней. Та коли приступили до Недоїдка, щоб його забрати, він уже не жив. Показалося, що в нього був переломлений хребет і розбита голова: під ним сторчав з землі грубий пень.

— Собаці — собача смерть! — гукнув Журавель і плюнув на нього з досадою. — А суд засудив його посадити на кіл.

— Тепер з нього вовки матимуть вечерю. Залишімо його тут і вертаймося. Далі вже і смеркне.

Уходники залишили трупа на місці та вернулися додому.

По тій пригоді, про яку люди довго балакали, жилось уходникам спокійно. Ті, що особливо причинились до перемоги над татарами, були у великій пошані.

Максима вважали всі за свого чоловіка, а і вдова Настя не відмовлялась вийти за нього заміж. Тараса та Трохима люди любили. Навіть Гривка так усі полюбили, що коли б не його прив'язання до Тараса, то були б його нінащо розвезли. Хто його лише стрів, гладив по голові і частував тим, що знайшов у кишені.

Старшина вирішила вже тої осені покінчити церкву і попівство, привезти з Канева, чого ще церкві було треба, та спровадити умовленого вже пан-отця з дружиною. А Тарас усе передумував, щоб оселю забезпечити від ворожих набігів. Він ходив до Журавля та все йому щось нового видумував, що треба б зробити.

— Хоч би навіть, батьку отамане, довелось ще одну зиму тулитися в тісній хаті, то якось перемучимось, але коли б орда мала застукати нас незабезпечених, то вся наша праця пропала!

— Я де, сину, добре розумію, робимо, що можемо, та вже й рук не стає до праці, ти подумай.

— Та ти подумай, батьку: у нас є вали з частоколом і ровами, а придивись їм ближче, чи вони нас справді забезпечать?

— Нема такого валу, чи частоколу, якого ворог не міг би перелізти.

— Як йому цього перепинити не можна.

— То, на твою думку, і рів, і вал, і частокіл ні до чого? Шкода було стільки праці! — сказав Журавель з докором.

— Я цього не кажу, та як уже стало на юшку, то стає і на петрушку. Поставили ми частокіл, з таким трудом копали рів і вал, то треба його забезпечити. Ми його обставимо людьми, то кожний буде боронити того місця, де його поставили, а як не було б стільки людей, щоб усі місця обставити, то у прогалини влізе ворог безпечно, і нікому буде його здержати.

— Як же ти думаєш? Бо я не розумію, куди ти прямуєш.

— Річ проста. Треба на вуглах оселі високо по валах поставити чотири городки. З них можна буде на два боки обстрілювати увесь рів і вал та частокіл.

— Ага! Так ти думаєш, щоб покласти чотири башти так, як це по замках водиться?

— Я не знаю, чи воно баштами називається, я зву це попросту городком, трохи міцнішим, як ті в степу. Це для нас пильніше за все.

— То вже з Книшем про це побалакати б. Він майстер над теслярами.

— Ходім таки зараз, поки ще зведеного дерева не виробили на будівлі. Опісля його не буде, діло проволічеться, а хто-зна, чи ще восени татари нас не провідають. Вони, певно, схочуть помститися за останнє. Мусів хтось з них утекти до своїх. Вони підозрівають того клятого Недоїдка в зраді, то, певно, придуть його тут пошукати. Я знаю від тих татар, яких ми ощадили, що цю останню напасть вигадали торговці невольниками з Козлова. Вони дали на це і гроші, і коней, і зброю. Хіба ж не пам'ятаєте, скільки дукатів випороти ми потурнакові з лахміття, в якому він сюди прийшов? Вони тепер можуть на нас наслати таку силу, що не здержимо.

— Так ходім до Книша зараз.

Книш вислухав тих плянів, подумав трохи і сказав:

— Коли тих городків треба, то й поставимо. Та я з того скористаю ще і поставлю на одній башті вітряк. Міркував я над будовою млина. Десь близько від нас на річці немає

пригожого місця на млин. Можна б далі, та знову небезпечно так розлазитися, бо при першому наскоку татари його спалять. Роздивлявся я по степу за місцем на вітряк, і знову не знайшов нічого близько. А так високо над баштою вітряк буде, а він башті не повадить. Ну і добре ми зговорились. До осені будуть углові городки і буде свій млин.

Всі були з того раді, робота почалася зараз. Зараз по жнивях післали цілу валку возів до Канева. Повезли на продаж хліба та меду. З того треба буде дати старості вить, та Бог з ним! Треба там умовити покупців, щоб два рази в рік сюди приїздили, а тоді старості дуля...

По трьох неділях валка щасливо вернулася. До неї пристало ще кілька канівських родин. Правда, староста забрав з того, що привезли, аж половину. Та ухадники не перечилися, аби їх тільки не перепиняв, вони обіцяли, щоб його задобрити, що щороку привозитимуть не то хліба та меду, а ще й дорогих кожухів, бо звіря тут доволі. З тою валкою приїхав ще й молодий священик з дружиною. Для нього була вже готова хата з обстановою. Як уже церква була готова, поставили престіл, навішали образів, поставили іконостас, і що треба. Все це було просте, невибагливе, але всі раділи, що воно своє, а згодом заступиться кращим. Відразу всього не зробиться. Домовилися посвятити церкву на св. Покрови і завести на той день кожного року храм. Того дня загадали охристити новонароджених дітей, а з ними і татарина Максима. Того дня треба було освятити церкву та омомолитвити цілу оселю. А старі люди радились, як їм назвати її? Вигадували різне, а старий Кіндрат Муха подав громаді таке:

— Ми покищо не можемо рішитися, як її назвати, бо нема між нами згоди. Отож я гадав би, щоб цю справу ще полишити, а ми станьмо на таке: без імення наша оселя не знівечиться, а хто найбільше прислужиться для нашої оселі, по ньому ми її назвемо.

— Добре говориш, діду, хай тепер кожний старається, щоб дав імення селу на вічну пам'ять грядучих поколінь...

На св. Покрови було багато роботи в селі. А вже панотець Анастасій стільки напрацювався від ранку до ночі, що ледве переводив дух... Того таки дня звінчались татари Максим з Настею, вдовою по Андрієві Березі.

Минуло так чотири роки. Село не маючи над собою іншого пана, крім своєї виборної старшини, працювало само на себе. Щороку заорювало більше степу під засів. Множився товар, два рази до року приїздили покупці по хліб, мед та шкури. Вони привозили на обмін залізо, рушниці, зброю, порох, сіль. Все інше, як полотно, сукно, ремінь на обуву робили уходники самі для себе і були з цього вдоволені. Щороку приїздили до них нові уходники. Треба було оселю поширити та вал посунути далі. Ще кілька разів намагалися татари оселю застукати, та кожного разу не повелось. Уходники пильнувалися добре. Скінчилось на тім, що деколи татарам пощастило вкрасти дещо товару або коней. Оселя вславилась. Про неї знали в Каневі, Черкасах та Кременчуку, а то й далі на північ. Оселю називали посторонні всяко. Здебільшого називали її уходом з Канева та й годі. Татари оселю оминали, вона була для них пострахом. Розуміється, що нікому й на думку не приходило посилати старості вить. Врешті канівський староста не мав над ними права, бо туди його влада не сягала.

За той час багато дечого в оселі перемінилось. Старші люди помирали. Один Кіндрат Муха держався ще і його щороку вибирали головою. Уходникам жилося добре. Не було тут ні бідних ні багачів, не було ні голодних ні голих, не було дармоїдів чи лежнів. Вистачило, що кількох прогнано з оселі, хто не хотів старшині коритися...

Але про оселю довідався черкаський староста, бо йому було сюди ближче, він загадав простягти свою руку над уходниками та брати з них вить. До оселі пристало також кілька родин з Черкас, а це вже його люди. Вони звали себе козаками, славились тим, що воювали з татарами, і аж у Крим забігали.

Та як це зробити? Він радився з підстаростою. Підстароста загадав і для себе дещо від уходників видурити і сказав:

— Післати до них когось і зажадати виті, а коли не послухають, то загрозити їм княжим військом. Я знаю, що вони на таке не схочуть задиратися, і дадуть вить по-доброму. Правда, цю всього не дістанемо, але бодай щонебудь. Там дуже багаті люди.

— Ану, попробуймо, — каже староста, — поїдь до них ти, пане підстароста, зі знатним почотом війська і таки на-

ступи їм на шию добре. Четвертина з того, що добудеш, дістанеться тобі.

Тепер підстароста почав шкодувати того, що дав таку думку. Що інше — взяти готове, а що інше — їхати за цим самому. Їхати в далекий степ, де можна наскочити на якийсь татарський загін і потрапити в сирівці, це не проста справа. Та їхати таки треба було, коли наказали, і він поїхав.

Довго він намучився в дорозі, набідивсь у степу, наблукався, поки добився до села. Якось щасливо з татарами не стрінувся. Їдучи понад річку Висунь, він бачив великі стада, що паслися на межиріччі, і з цього поміркував, що село мусить бути дуже багате. А далі побачив оселю, оточену валом, оброслим терниною. Здалека виглядало воно, мов той ліс. Догадався, що це оселя, як під ворота під'їхав. »Якого тут добра мусить бути по льохах та коморах«. Приїхали під ворота і хотіли в'їхати всередину.

— Стійте! — крикнув сторожний і наставив спис.

— Зачини Миколо, ворота! — сказав сторожний до другого.

— Зараз пускай! — крикнув підстароста; — ми приїхали сюди з наказу пана черкаського старости до вас брати вить, що її ви не хочете платити... Ви злодії!

— Ми тут жадного старости не визнаємо, а ти, пане, не лайся, щоб не дісталось тобі...

— Я з тобою інакше буду говорити! Гей, хлопці, — крикнув до княжих вояків, — відчиніть ворота, а того зухвальця палицею.

Вояки почали злазити з коней. Та в цій хвилині сторожний свиснув гричі в пальці, так, що підстарості аж у вухах заляцало. Вмить прибігло кілька уходників з бердишами та списками, а за ними йшли інші, бо свист почали повторювати по цілому селі. Прибіг сюди і Тарас.

— Що тут сталося?

Сторожний пояснив йому кількома словами, і він сам побачив, як якісь вояки бралися відсувати ворота, а за воротами стояла ціла валка людей з кінями.

— Ставай у лаву! — крикнув Тарас на своїх.

Уходники насторчили списи і посунули вперед. Перед такою силою вояки покинули ворота і відступили до коней.

Підстарості стало ніяково. Такого опору він не сподівався.

— Чи тобі, пане, навкучило жити, що зачіпаєш спокійних людей? — каже Тарас. — У нас така постанова, що

чужому без дозволу старшини сюди не вільно входити, ми не знаємо, хто ви, і чого ви хочете?

— Я тут не з власної волі, а з наказу пана старости, пустить нас.

— Ходи сам до старшини, а як дозволять, то пустимо всіх.

Він казав відчинити ворота настільки, щоб перейшов один чоловік. Підстароста мусів лишити коня за воротами і так його пропустили на майдан. Тарас пішов з ним до Кіндрата Мухи. В селі зчинився рух. Почули люди знак на сполох і позбігалися, хто вдома був. Вони оточили хату Мухи. Підстароста дуже налякався: як скаже що про вить, то люди готові його вбити. Він почав дрижати перед сивоголовим Мухою, та виправдувався, що він не приїхав сюди уходників воювати, а лише так поговорити з ними про їх повинності. Він дуже м'явся і як сказав яке слово, то зараз жалкував, що воно йому непотрібно вирвалось і може йому наробити лиха. Муха сказав до людей, що ввійшли:

— Маємо гостя з Черкас. Сідайте, пане, та побалакаємо, бо не дуже то я вважав на те, що ви говорили.

— Я не приїхав сюди з власної волі, мене прислали сюди по вить для замку в Черкасах. Ви живете на просторі нашого старости.

— Поперше, що ми вийшли з Канева, а не з Черкас. Ми ні там не платимо нічого, ані нікому платити не будемо. Нам черкаського замку не треба, і замок нас перед бідою не заступить, але самі мусимо оборонятись. Ви, пане, побачите, що ми побудували свій замок з великим трудом і на нього наша вить іде, та й іще більше, бо ту вить ми платили нашою важкою працею і нашим потом та кров'ю. На цім нашім замку поломили собі татари нераз зуби, а ніхто не прийшов з Черкас нас рятувати. По правді, то нам від пана черкаського старости належалася б вить, бо ті татари, котрих ми нашими грудьми, нашою кров'ю здержали, могли піти та на вас наскочити, або деінде пограбувати. Ось тому то ми кажемо, що даремне ви турбувались сюди, бо ми не дамо нічого...

— Справді так, добре кажеш, пане голово! — гукала громада.

— Так не може бути, панове, бо такий княжий закон, що люди, які живуть на княжих землях, мають князеві платити...

— А хто князеві ту землю дав, що вона його? Бог сотворив землю для всіх, і хто її засяде, того вона і є. Ми за-

сіли той степ, що про нього князь не знав, і він тепер наш. Ми нічого не дамо.

— Вважайте, князь може прислати військо і забрати те, що йому належиться, силою.

— Що ти нам про силу говориш? — гукнув Журавель. — Князь навіть не знає, чи ми живемо на світі. То лакі́мство старости. Ми вас добре знаємо. Який канівський, такий і черкаський. Обидва одним миром мазані. Коли буде на нас яка напасть з того боку, то певно не княжа, а таки старостинська. Та хай поспробує прийти з військом...

А до того докинув Тарас:

— Як ми відбивали цілі тисячі татарської орди, що тепер нас вимінає, мов чорт церкву, то ми і старостинських посіпак не злякаємося. Хай лише поспробує перейти степ, а тут ми його так привітаємо, що десятому відраджуватиме зачіпати наше село

Підстаршина поглянув на Тараса, що мов той дубок, стояв випрямившись. Нагадав собі розмову з ним при воротах і зараз пом'якшав.

— Я, панове, так зле не думав. Певно, ніхто не схоче воювати своїх людей... Я лише так прошу, дайте бодай що на знак, що ви до черкаського староства належите. Я знаю, що ви не відмовитесь...

— Ми б не відмовились, — сказав Муха, — бо слава Богові у нас усього доволі. Та коли ти, пане, кажеш, що це мусить бути знак нашої приналежності, чи залежності, чи там підданства, то ми не дамо ні стебла. Ми жадного пана над собою не признаємо, хіба Бога, та й нашу виборну старшину. Вертайся, пане, звідкіля приїхав...

Підстароста зміркував, що по-дурному вибалакався і програв справу.

— Та чей же мені і моїм людям не відмовите гостинности та шматка хліба, не проженете нас у степ мов собак...

— Це вже інша справа. Будьте нашими гістьми, відпочиньте, скільки вам схочеться... Накажи, Тарасе, відчинити ворота та розмісти гостей по хатах... А ми покищо поїмо хліба-соли, бо ти, пане, либонь, голодний, та побалакаємо про таке, над чим не треба перечитися.

Тарас пішов порядкувати, а тимчасом у хаті Мухи угощали підстаршину, і завелась мирна балачка.

Тарас пропустив старостинських дружинників. Їх зараз порозбирали люди по хатах і почали угощати. Тут була невидана річ приймати гостей з далекого світу. Посходи-

лись черкаські, що восени поселились були сюди, і почали розпитувати про своїх знайомих.

ХІІ.

На другий день рано зробився в селі великий рух, коли утомлені гості ще спали. Саме поприбігали вартові від фігур з недоброю вісткою, що в степу показався великий татарський загін і сунеться в цей бік. Журавель з Тарасом вийшли на вітряк і там з-під кривлі побачили, як один за одним горіли їх городки в полі. Під цю пору нікого там не було. Орда закрила степ чорною плахтою, аж страшно було глянути.

Старий Кіндрат Муха ввійшов у кімнату, де спав підстароста:

— Вибач, пане, що я не даю тобі виспатись. У нас пригода приключилася. Яке щастя для тебе, що ти не спізнився, бо був би ти вже й не доїхав сюди. Під наше село велика орда підступає. Сьогодні ми будемо мати гарячий день, а ти із своїми людьми не відмовиш нам своєї помочі.

Підстароста спав твердим сном і довго не міг отямитись, що з ним робиться, і де він. Та як зрозумів, про що йде, дуже злякався. »От халепа!« Нащо йому було на таке пускатися? Тепер доведеться або пропасти, або в путах у ясир мандрувати. Він зараз встав і вибіг надвір.

— Не знати, де мої люди? — питав уходників.

— Не турбуйсь, вони зараз посходяться, а ти, пане, накажи, щоб ставали враз з нами...

— Усе я зроблю... Та скажіть, чи не здобудуть татари села?

— Дотепер не взяли ні разу. Нас св. Покрова заступає, та й тепер нас не лишить. Муха показав на церкву, де зійшлись люди, і звідсіля чути було спів: »Під Твою милість«.

— Роз'їздів нема що вже розсилати, — каже Журавель до Тараса.

— Певно. Хіба ми звідси погано бачимо? Ти, батьку, залишися тут, зори за рухом орди, в котрий бік піде наступ А я йду порядкувати вниз. Пришлю сюди дівчаків, а ти перекажи мені, що помітиш. Я стояти буду під церквою, там мене знайдуть. От що: ми забули за наші стада на межиріччі. Треба б їх захистити, а то хижакі заберуть. Я пережену стада в ліс...

— А, може би в село?

— Не можна. Падатимуть стріли, поранять, все наля-

кається і бешкету наробить. А в ліс пішли б татари аж тоді, коли б узяли село, та тоді, то нам уже нічого не треба.

— Роби, як знаєш. Я тут зорити буду, а коли татари почнуть наступати, то й я йду в бій, а тут поставлю когось іншого.

Тарас зійшов по драбині з верху вітряка і побіг на майдан. Зараз післав до пастухів і наказав заганяти стада в ліс з півночі. До лісу було найближче, і він лежав з другого боку села, куди татари не могли бачити.

»Бог буде нам милостивий« — думав собі Тарас. — »Хоч першого разу орда була менша, ніж тепер, та що ми тоді мали?«

Підстароста, як побачив той спокій та порядок на майдані, як уходники збирались озброєні в гуртки під проводом десятників, як кожний гурток відходив спокійно на своє місце, не мало здивувався. Такого порядку і спокою не було в Черкасах, коли орда підступала. Ніхто тут не кричав, не голосив, не метушився. Він побачив, що і молодіці підпомагали, виносили стріли, бердиші, порох та кулі... А підстаршина дрижав, мов у пропасниці, та сік зубами. Став посеред гуртка своїх дружинників, які перелякались теж, і радився з ними, що йому робити? Приступив до них Тарас:

— Ви, люди добрі, станете за тим частоколом. Добре, що у вас'є рушниці. Туди піднесуть вам пороху і куль. Стріляйте на малу мету, а певно, щоб стрілен не марнувати. А коли б татарва видряпалась на вали, то бийте, чим попало, і не дайте перелізти через частокіл. Коли б татари сюди ввірвались, було б нам дуже гаряче.

— Мої люди є для моєї оборони, я ними розпоряджаю і нікуди їх від себе не пущу.

— Пане, не будь дитиною, — крикнув Тарас, — як сюди всередину прийдуть татари, то ніхто тебе не оборонить, і всі ми, коли не поляжемо, то підемо в пута...

— Я вже краще знаю, що я роблю, — відворкнув підстароста вперто.

— Ти дурень! — крикнув Тарас з пересердя, — наказуй собі в Черкасах, а тут ми наказуємо. Зараз мені рушати на призначене місце, а коли не послухаєте, то проженемо за ворота в степ. Тоді поміряйтеся з татарами самі! Тепер марш!

Старостинські люди побачили, що небезпечно перечити, бо Тарас говорив так різко, що погрозу могли вмиць виконати, а тоді не побачити їм своїх Черкас. Пішли зараз

під частокіл, а підстароста зараз кудись пропав. Але Тарас не довіряв княжим людям, і порозставляв їх гуртками поміж своїх людей.

Прибіг хлопець від Журавля.

— Казав батько отаман, що татари підступають під південний вал.

В тій хвилині надійшли стада. Їх завертали пастухи в ліс.

— Поспішайте, хлопці, в ліс, бо татарви лише що не видно. Заженіть їх далеко і пильнуйте, щоб не порозбігались! — говорив Тарас, стоячи при воротах.

Пігнали стада далі. Від південної сторони доходив гомін і накликування.

Прибіг іще другий хлопець від Журавля:

— Головна сила йде від півдня, менша частина захопить від лісу на західний вал.

— Хлопче, шукай мені татарина Максима, хай тут приходять швидко.

Хлопець побіг. Незадовго прийшов Максим.

— Максиме! Йди до Журавля на вітряк і там його заміни. Дивись, звідки татари будуть наступати, і присилай сюди хлопців із звітами. А отаман Журавель хай сюди приходить.

Татари підступили під вал так, що їх з лука не можна було досягти. Частина позлазила з коней. Кожний брав у руку ніж і ставав у лаву. Друга частина стала за тою лавою з луками. При бойовім оклику »Аллах, Аллах!« вони почали бігти щосили. Тепер заgrimіли рушниці, посипались кулі, а за ними стріли. Те саме зробили і татари, і хмара стріл полетіла на вал. Та нікому нічого не сталося, бо оборонців крив частокіл. Багато стріл упало на майдан, на церкву та на кривлі хат. Татари бігли, мов неглі до світла. Щораз нові лави наступали. Вони стали над ровом і почали перелазити. Тепер уходники привітали їх градом каменюк. Звідсіля не можна було стріляти з луків та рушниць, зате з обох наріжних городків падали густі рушничні стріли і клали ворогів у рів. Та це татар не спиняло. Щораз підходили нові лави. Вже рів заповнився раненими і вбитими. Татари йшли по трупах і дерлись на вал. Тут отаманував Журавель. Він післяв до Тараса по підмогу. Прийшли свіжі сили зі списками і бердишами та дрючками. Напевно татари почнуть частокіл перелазити, а тоді хтозна, що буде. Менший наступ був на західному валу, де отаманував Дуб.

— Давай, Тарасе, ще підмогу! — переказував Журавель, — татари вже на валу.

Знову пішла підмога. На майдан почали знову падати стріли. А за той час, як татари переставали стріляти, хлопці та дівчата бігали по майдані, витягали з землі стріли і носили своїм лучникам. Інші визбирували каміння і зносили. Тарас спитав Трохима:

— Чи є у нас в селі які коні?

— Є ті, що мали йти на роз'їзд, є і княжі.

— Ти тут пильнуй, Трохиме, а я піду на вітряк роздівитись. Роби те, що отаман перекаже.

На вітряку застав татарина. У нього блищали очі вогнем.

— Чого я тут сиджу без діла, Тарасе? Не буде тому кінця, і вони можуть увірватися в село. Дивись, уже на частокіл деруться. Накажи, щоб люди боронилися з хат, коли б татари сюди попали. Ми зробім вилазку, Тарасе. Татарин нічого так не боїться, як коли його напасти іззаду. І то робім це швидко, щоб запізно не було.

Вони вмить позлазили з вітряка. В ту хвилину почали показуватися татарські голови над частоколом. Їх кололи списами та били дрючками. Тарас підійшов до Журавля, що, засукавши рукави, бігав з одного місця в друге і валив дрючком по лобах. Котрого зацідив, той злітав з частоколу, розвівши руки. Тарас сказав:

— Отамане, держіться тут щосили, я роблю вилазку, а то ми не встоїмось.

— Боже тобі помагай! — і побіг в інший бік.

Тут був страшений крик.

Тарас після Трохима по коней. Зібрався гурток з п'ять десятків і посідлали миттю коней.

— Беріть рушниці та списи. а в кого шабля, то візьми теж

Сховались за церкву бо ще деколи стріла на майдан впала. Відчинили ворота і погнали до річки та сховалися тід берегом. Ніхто їх не помітив. Ворота засунули знову. Вони їхали по одному стежкою. Напереді гнав татарин Максим з довгим списом у руці Відтак під'їхав під берег і висунув обережно голову Стали якраз позаду татар, де вони залишили коней. Тепер виїхали на берег Тарас поставив їх у клин, і зараз пустилися спершу бігцем а потім чвалом щосили, поміж татарських коней татар що наступали В той спосіб відгородили татар від коней. Тепер спинилися, повернулись управо і гримнули з усіх рушниць З великим

боевим окликом: »З нами Бог!« — ударили списами ззаду. Татари дуже збентежились, не мали чим оборонятись. Вони йшли до наступу з ножами, та нічого ножем не вдієш проти довгого спису. А такий спис, коли конем розженешся, переб'є людину наскрізь, що годі потім витягти. Та Тарас навчив своїх людей такої штуки, що їздець, не пускаючи списа з руки, переїздив мимо вбитого і витягав спис з тіла, наче голку. Але багато списів при цьому ламалося, тоді або били зламками, або кидали їх і бралися за шаблі.

Татари, побачивши ворога за собою, припинили наступ і почали завертатися. Тепер Журавель згуртував своїх людей, переліз через частокіл, зсунувся з валів посеред колючого терня і вдарив на татар. Прийшов у сам час, бо татари оточили Тараса великою силою. Вони відбивалися шаблями, та татар було стільки, що хапали коні за поводи руками, і не можна було оборонитися. Тепер Журавель прийшов виручати. Настала страшна рукопашня. Уходники роз'їлись, мов оси. Нікому не було пощади. Татари пішли врозтіч. А ще до того і татарські коні налякалися крику і розгону Тарасової сотні, повіривалися з рук і порозбігались по степу.

Настав цілковитий розгром орди. Тарасові їздці гнались по степу за недобитками.

Тоді розлягся тривожний голос:

— »Татари в селі, вертайтеся!«

Журавель завернувся. Він нагадав собі, що частина татар наступала від заходу і пігнав туди зі своїми людьми. Тарас скликав своїх і пігнав туди теж. Виявилось, що тут по вилазці мало людей залишилось і татари перемогли. Вони опанували ворота, відсунули їх і вдерлися всередину. В оселі залишились майже самі жінки. Вони поховались поміж хати і кидали на татар каміння, стріляли з вікон з луків, кололи списами. Татари встигли запалити дві будівлі. В таку страшну хвилину влетів, мов вихор, у ворота Тарас. Настало страшне пекло. Уходники боролись, мов зранені леви. Тарас літав по майдані з окривавленою шаблею. Настиг саме в час, як татарин підкладав горючий вихоть під церкву. Одним махом відрубав йому руку Далі побачив, як старий Кіндрат оборонявся бердишем перед татариним. Він був без шапки, з розкудовченим сивим волоссям. Тарас визволив його і кликнув:

— До хати, дідусю, сховайтесь, ми їм дамо раду, зараз надбіжить Журавель.

Потім пігнав під свою хату. Його мама стояла при за-

чинених дверях з сокирою. Двоє татар виважували дрючком двері. І тих Тарас зарубав, що й не зчулись, коли. Тарас виглядав страшно. З затисненими почорнілими губами ганявся по базару, мов ангел смерті. Тепер він не був отаманом, що іншим наказує і за порядком дивиться.. Він борвся, мов звичайний козак. І кожний робив так само, кожний був для себе самого отаманом! Аж наспів Журавель зі своїми, і зараз засунули за собою ворога.

— Ні один не втече, — кричав на своїх, — бийте їх, собаку віру, хай нас не зачіпають.

Різня протяглась якої пів години, а далі почала вгавати наче буря, коли вже добра злива перейде. Тепер перешукували всі закутини, виволікали татар на майдан і безпощадно вбивали. Зараз відчинились двері церкви, з неї вийшов панотець Атанас у ризах з хрестом.

— Молімся, брати, та дякуймо Господеві за перемогу, за те, що охоронив нас від загибелі.

Наче буйний колос доспілого збіжжя, коли подує вітер, похилились голови уходників, вони стали навколішки на майдані і заспівали в один голос:

— »З нами Бог, розумійте язици і покоряйтеся всі, яко з нами Бог«.

Старий, сивий мов голуб, Кіндрат Муха, протиснувся через громаду до Тараса і обняв його.

— Боже тебе благослови, люба дитино, всі знають, що ти зробив для громади, а мені ти життя врятував, спасибі, сину!

Кіндрат побачив на руці Тараса кров:

— Ти ранений, моя дитино, давайте йому рану перев'язати.

— Не страшна ця рана, — сказав Тарас, усміхаючись, — коли ще ходжу, загоїться.

Принесли зараз платину та води, розірвали рукав і перев'язали. Тепер почув він у тілі велике знесилля. Його відвели в хату до матері.

Журавель порядкував далі. Треба було попрятати трупи, бо спека була велика. Люди лише що відпочили, пожились, чим було, і взялися за заступи та лопати. Інші вивозили трупи за село. Цього разу не обійшлося уходникам так дешевенько. Було вісім трупів, а ранених дуже багато. Майже кожному другому щось дісталось.

За той час метушні підстароста сидів на вищій дзвіниці і звідси зорив за боем, та молився Богові, готуючись на смерть. Він нераз бачив бої татар під Черкасами, нераз

треба було із замку відбиватись, та такого бою, як тут, він ще не бачив. Такої хмари татар він налякався і був певний, що село не встоїться. Та ось що вийшло: повний розгром орди через нечуване завзяття уходників, їх жінок і дітей. Тепер, як переконався, що нема небезпеки, він зліз надолину і кланявся низенько всій громаді.

— Слава вам, уходники! Коли б наш князь мав у своєму війську таких борців, певно завоював би весь Крим.

— На Крим ми не підемо, — сказав Журавель, — але тут, то не дамо нікому собі в кашу дмухати...

— Ваша правда, пане отамане.

— От і бачите, вашмосць, на що наша вить іде: татари попалили нам городки, повивертали фігури, багато лиха накоїли, народ покалічили, людей повбивали, а нам тепер про їх жінки і сироти дбати треба. Треба буде нові городки ставити, поки підемо під озимину орати. Та й тут у селі кілька будівель згоріло з усім статком. Ще хто зна, чи не буде шкоди в наших стадах, що в ліс загнали. А ще подумайте, що коли б була орда на нашій селі не сперлася, то хто зна, чи не застукала б до воріт черкаського замку.

— Свята правда у ваших словах. Це я все розкажу панові старості і князя про це повідомлять. Я бачу, що ваша оселя справді охороняє наші Черкаси. Я лише хотів би говорити ще з тим вашим молодим героєм, що робив вилазку.

— А хіба ж ти з ним не говорив учора на воротах? Це той сам. Вчора вважав ти його нахабою, тепер лежить раний...

Підстароста хотів ще щось сказати, та з цю хвилину привів Максим молодого татарина з пов'язаними позаду руками...

— Ти де його взяв, Максиме?

— Сховався в мене у повітці.

— А це також татарин? — каже підстароста, вказуючи на Максима.

— Так, — відповів Журавель, — та це вже наш чоловік, хрищений, оженився з нашою землячкою і пристав до нас усією душею. Дай Боже більше таких гарних громадян.

Спійманого татарина взяли на допити і від нього довідались, що орда має великий страх перед тією оселею, що виминає її здалека. Але вона заваджає татарам у походах на Україну, і тому вони завзялися за всяку ціну її знищити. До того взявся один мурза, щоб відтак перед ханом повеличатись. Оселя татарам не на руку, особливо тоді, як

вони вертаються з походу із добиччю. Вони все побоюються, що уходники можуть зайти їм дорогу і розгромити.

Ніхто не помітив, як Тарас уже був тут і слухав, що татарин говорив. Він у хаті довго не посидів. Вмився, надягнув чисту сорочку, перекусив трохи, випив чарку меду і зовсім підкріпився. Та, почувши, що Максим привів ще одного татарина, цікавий був подивитись.

Коли дослухався, як татарин висказував побоювання орди, щоб їх не розгромити при повороті, Тарас лише усміхнувся.

— »Як воно гарно, що вони нас бояться... ми і цього попробуємо«.

І наголос сказав до громади:

— Цього татарина посадить для мене. Я його знаю і його батька теж. З нього ще люди будуть...

Народ почав розходитись. По хатах оповідали собі про сьогоднішні бої. Вбитих товаришів позаносили по хатах. Їм треба було влаштувати величавий похорон.

Підстароста побув іще кілька днів у селі. Дали йому всячини на дорогу і виправили до Черкас, та багато людей з його дружини заявило, що до Черкас не вернуться, що лишаться тут. Даремне їх підстароста вмовляв і відгрозювався їм старостинською карою. Вони йому відповіли, що нікому не хочеться вертатися з ліпшого до гіршого. Підстарості було не всмак, що його дружина поменшала, а в степу не конче то може бути безпечно.

В Черкасах розповів старості, що на вить від тих уходників треба покласти хрестик, бо нічого він не дістане.

XIII.

Тарасові засіла тепер у голову інша думка. По тім, що почув від татарина, та по тім останнім розгромі орди він був певний, що не зараз орда їх зачепить, і довший час буде спокій. За той час їх оселя покріпшає і побільшиться. Але, як татари сюди не прийдуть, то треба за ними пошукати, а до того найліпша буде нагода, як орда буде вертатися колись із добиччю. Вона десь тут недалеко Інгулець переходить, значить треба на неї засісти при переправі. Але про те, як татари з добиччю вертаються, треба добре розвідати між своїми татарами Трохи скаже Максим трохи розвідає від того молодого татарина. Він говіркий, мов сорока на плоті, і все скаже.

Той татарин, що звався Осман, походив з багатого ку-

пецького роду з Козлова. Його батько перепродував невільників. Тепер він був під рукою Максима, котрий почав його вчити української мови та багато говорив йому про християнську віру. Він казав Максимові, що батько його дав би за нього окуп, щоб міг додому вернутися. Це Максим переказав Тарасові.

— Тобі, Османе, бачу, між нами не подабається, — каже Тарас.

— Я до такого не звик, та й за батьком мені скучно.

— А що ти в дома робив?

— Помагав батькові в купецтві, ми відкуповували в татар бранців і продавали далі. Скільки їх через мої руки перейшло!

— І тобі не сором до такого признаватися? Це ж погано торгувати людьми, мов скотом.

— Чого ж соромитися, що в цьому поганого? Це ж платніше, ніж торгівля скотом. У татар хижаків купують за щобудь, а продають з великим баришем. А брати ясир, це воєнне право.

— Ти зрозумій, що нам, християнам, цього не вільно, це в наших очах гидке...

Татарин похитав головою.

— Ти не кажеш правди. Я знаю, що й християни люди́ми торгують, таки християнами. До мого батька приходять по невільників різні християни: вірмени, греки, генуезці...

Тарас аж сплюнув з пересердя. Та не мав причини татаринів не вірити. Він говорив щиро і з переконанням, що так воно є.

— А щоб ти робив, коли б ми тебе пустили?

— Те саме, що й перше, Я одинак у батька і нічого іншого не можу робити, як те, що й батько робить.

— Чого ж тебе батько пустив на таку небезпеку?

— Я сам пішов потай батька. Я хотів побачити той край, де виводяться такі гарні дівчата, де такі рослі та дужі чоловіки.

Тарас не знав, що йому далі на це сказати.

— Знаєш, Османе, це буде важко, щоб ти додому дістався. Хоч би ти й окуп за себе дав, то хто з нас по нього поїде?

— Це пусте. Ви впіймаєте якого татарина в степу — шкода, що ви декого не пощадили, їх можна було перепродати в християн — тоді я післав би до батька письмо, батько прислав би сюди своїми людьми гроші, а мене забрали б додому.

Тарас подумав, чи справді так могло б бути.

— А чи ти приймеш нашу християнську віру, охристишся?

— Чому ні? Охрищуся. Годі мені бути самому мусльмом поміж стільки християнами.

— А як ти вернешся додому, то що буде?

! — Е! Вдома я знову буду мусльмом, бо інакше не можна. Мені батько не дозволив би...

— А можна б так зробити, щоб тебе промінати в батька за християнських бранців?

— Чому, можна й так. Тих прислав би батько сюди, і десь у степу їх переміняли б, і ви мене туди вивели б.

— А скільки душ дав би твій батько за тебе одного?

— Яка була б умова. Кращих дав би менше, а звичайних більше, хоч би й сто...

Тарас уже нічого більше не говорив, а передумував над тим, що почув. От, не треба спійманих татар безпощадно вбивати. Багато шляхом обміну можна би християнських душ з неволі визволити. От він сам убив знатного якогось татарина, який обіцяв дати за себе окуп. То лише розпитати б добре, чи татарам можна вірити на слово. Ось привели б татар до обміну в означене місце, а вони зрадять, нікого не приведуть, та ще й цих заберуть.

Тарас почав розпитувати відтак у Максима. Він впевнив його, що муслеми в таких справах додержують слова. Але і їм треба слова додержати. Вони вважають викуп і обмін за купецьку річ, що її треба додержати. Так усе там водиться.

— Але я не міг би бути посередником.

— Чому?

— Бо мені не повірили б, я ж відрікся Магомета і повірив у Христа. Як що до чого, мене міг би який убити.

— А ходив ти коли в походи на християнські краї?

— Ходив, грабував, брав ясир, перепродував. Ну, але це вже для мене не гріх, бо я охристився, а панотець мені сказав, що як хто охриститься, тому всі попередні гріхи прощаються.

— А ти, Максиме, коли б попав ще коли між муслемів, покинув би християнську віру?

— Неможливо. Я туди не попадаю живий, бо мене певно вбили б... Та Настя б мені очі видряпала, не то що... Я вже не татарин. Усе, що було, пропало.

Тепер Тарас почав розпитувати, які звичаї в татар у походах: яку вони беруть добич, як вертаються і т. і.

Максим розказував усе подрібно.

— А як вони вертаються, обвантажені добиччю, то такі неповоротливі, як та скотина, що об'їсться. Тоді легко їх розгромити і добич відібрати. Татарин небезпечний у великій масі на коні, коли не має нічого, крім коня, списа, лука, ножа, або дрючка з кінською щокою. Зі здобиччю він неповоротливий, лякається, щоб здобичі не втратити. Вертаючися, вони беруть добич у середину. Самі йдуть наперед, позаду, по боках. Коли б повелося розбити їм бік, то вони вже дурні.

— А як вони річку переходять?

— Коли вони самі, значить, без добичі, то пускаються в ріку вправ. Роздягнеться, прив'яже клунок коневі до хвоста, сам учепиться гриви і пливе, хоч би вода найглибша. Татарські коні вміють добре плавати. А коли з добиччю вертаються, то вже не так. Тоді вони збивають сплави, сюди тягають вози з добиччю, і так перевозяться. Звичайно приходять на переправу надвечір, тут ночують, а зранку ладять сплави. Часом сплави готові ждуть десь у комишах, бо переправи є в одних намічених місцях. А коли нема, то треба зладити... Одна частина орди переходить на другий берег і там жеде. Часто заступає їм дехто дорогу, і та частина має ворота відбити. А коли вже все готове, тоді перевозять попереду бранців, бо це найцінніше, потім вози з награбованим добром, опісля скот, а наприкінці і друга частина пускається вправ...

— А де такі переправи?

— Найважливіша переправа через Дніпро. Там є більше таких місць, де можна переправитись: ну, відтак інші річки, Інгулець, Інгул, Буг, Дністер теж велика річка...

— А в якому місці є переправа через Інгулець?

Звідсіля досить далеко. Треба їхати понад Висунь, перейти його. Відтак лежить велика та широка балка. За тою балкою переправа.

— Коли мені покажеш.

— Чому ні, покажу.

Максим зараз догадався, чого Тарасові треба.

— Я знаю, Тарасе, що ти думаєш, — сказав він усміхаючись. — Воно справді можна. І повелось би та добре виплатилося б. Я був разом з загоном аж на Покутті. Добре ми тоді проживились. Скільки ми золота та срібла набрали!.. Уся біда в тому, що звідсіля до переправи далеко, і ми не знатимемо, ані коли татарський загін на грабунок іде, ані не знатимемо, коли вертатися буде. Треба сидіти комусь

у тій балці і пильнувати. А там у тій балці сидить якийсь старий татарин, сивий мов голуб, нічого в балці не затаїться перед його оком і перед його злючою собакою...

— А той татарин помагає своїм?

— Певно, що помагає, вони ж його там на те держать, щоб їх добра пильнував. Йому дають всячину, а в нього купують цілюще зілля та мед...

— Я мушу з цим дідом познайомитись...

— Цього я тобі не радив би, бо я невен, що він з нечистою силою знається.

— Завтра, Максиме, поїдемо туди з кількома друзями...

— А балка? Я не мав би охоти туди заходити.

— Ми її виминемо, кудинебудь...

— Хай буде й так...

На цьому розійшлись. Тарас зараз сказав це Трохимові і ще двом друзям та взяв від них слово, що нікому про це не скажуть. І справді другого дня поїхали, узявши харчів на дорогу. Перед Журавлем сказав Тарас, що їде на роз'їзд у степ. Вони їхали берегом річки до того місця, де Висунь вливається до Інгульця. Опісля побачили верхки дерев, що росли в балці, з'їхали під берег Інгульця, туди переїхали самим краєм балки. Максим пояснював, що дідуган живе вище, і нічого його боятися. Наприкінці приїхали до переправи. Тут були обидва береги плоскі так, що й возом можна на воду з'їхати. Річка розливалася тут ширше і, либонь, не була глибока. На другому боці простягся широко розлогий степ і кінчався десь далеко на обрію. Тарас розглядався пильно і все собі добре запам'ятував. На беріг не радив Максим виїздити, бо там, певно, побачить їх той самий чорт. Але Тарас не втерпів, щоб не вийти на берег пішки і не роздивитись. Він помітив, що в тому місці не росла трава така, як у степу. Тут було місцями повно високого хабаззя, місцями не було нічого. Запримітив тут попилиця. Значить, татари ставали тут табором, і то недавно. Зайшов, ховаючись поміж високий бур'ян, аж над берег балки. Вона була дуже велика, поросла старим лісом. Цей берег був стрімкий, з нього виставали каменюки великі, наче хати... »Найкраще б було сховатись у балці, як татари вертались би, а вночі на них наскочити. А що з дідом зробити? Адже ж, коли покажеться, що він татарський полечник, треба буде його спрятати«

Розглянувши все гаразд, Тарас вернувся на переправу від берег Інгульця і зараз вернувся з друзями до села.

Ця думка не виходила Тарасові з голови. Але він перед ніким про це не говорив.

Була вже пізня осінь. На місце попалених, станули нові городки. В полі обробили все, хліб звезли до села і поклали в скирти.

Зараз у Пилипівку взяли морози, і напало доволі снігу. Зима почалася раніше, як собі люди міркували. Тепер звозили з лісу дерево на паливо вже саньми.

Одного такого дня вибрався Тарас з Трохимом до тої балки пошукати того татарського чорта, про якого говорив Максим. Вибралися дуже рано, бо днина була коротка. Приїхали прямо над балку менш-більш напроти цього місця, де мав жити той дідуган. Вони роздивилися по балці. Безлисті дерева стояли, мов мертві, вкриті млою і снігом. Долом було повно снігу, так, що не можна було зміркувати, кудю би перейти на другий бік. Ніде не було сліду. Вони почули під другим берегом гавкіт собаки.

— Як тут є собака, то буде й людина, — сказав Трохим, — ану роздивімся.

Дивились, кудю би з'їхати з берега, та це показалося неможливе. Берег був стрімкий, мов стіна. Вони поїхали далі, та звідти розгадалися. З'їдуть з берега, та хто зна, чи конем-переїдеш. Лишити б тут коней і піти пішки, та знову небезпечно самих коней лишати.

— Ні, Трохиме, добре, що ми слід знайшли. Приїдемо сюди ще з іншими, тоді залишимо тут коней і підемо обидва пішки... А дивись, лишень там під берегом видно смужку диму...

Дим справді виходив десь щілиною і підносився вгору.

— Отож ми вертаймося, а незабаром може, і завтра, приїде нас більше.

Та на другий день настала відлига, став іти дощ. Так тривало кілька днів. Тарас сказав Максимові, що віднайшли місце в балці, де живе дідуган.

— Я б вам був сам показав, та я його боюся. бо він з чортом руку держить, і татари мають перед ним страх. Я б вам радив покинути цю думку...

— Вдень хрищенням людям нічого чорта боятися, — сказав Тарас, — а з людиною. коли б того треба, дамо собі раду. Нас піде туди двоє.

Як знову погода поправилась. Тарас узяв іще двох друзів, і вони поїхали ранісінько до балки. На тому самому місці почули гавкіт собаки і побачили смужку диму. Тарас з Трохимом узяли списи в руки і пістолі та зсунулися

з берега вниз. Тут запали в сніг вище пояса, і треба було пробиватися далі. Місцями йшли поверх примезлого снігу, місцями западалися. Вони пробували списом промостити собі дорогу, поки не зійшли до споду балки. Тепер почали йти вгору. Два козаки, що стояли при конях, бачили їх проміж безлисті галузи дерев. Нарешті, як добре вже попріли, дісталися на другий берег. Тут з-під берега сторчали великі камені, наче скелі, присипані снігом. В тім березі побачили чорну щілину до якоїсь печери. Звідси вискочив великий собака і почав до них присікатися. Хлопці обганялися списками.

— Який там чорт швендяється, — почувся з печери старечий голос по-татарськи.

— Чорт удень не ходить, — відповів йому Тарас теж по-татарськи. — Та ти, чоловіче, краще зробиш, як вийдеш та уговкаєш собаку, а то, далєбі, списом проколю цю влізливу тварюку.

Тепер вийшла з печери чоловіча постать. Був це старезний дідок, у високій татарській шапці, з сивою головою та бородою. Він був одягнений увесь в овечий білий кожух горі вовною. Здавалося, що те волосся виростало з його тіла, бо одєжа прилягала до нього. В руці держав короткий спис, за поясом сторчав гострий ніж, аж блищався. Він прислонив долонею очі від світла, що його разило, і дивився на них.

— Ходи сюди! — замимрив беззубим ротом по-татарськи.

— Ходімо! — сказав Тарас до Трохима по-українськи.

— Як ти хрищений, — обіззався дідок по-українськи, — то говори до мене хрищеною мовою, якої я вже давно не чув.

— Здорові були, діду! — сказали обидва і поклонилися шапками.

Дід заспокоїв собаку, зблизився і почав до них уважно придивлятися.

— Здорові, хлопці! Ви, певно, будете з тієї оселі ухоників, що тут недалеко в степу розляглась...

— А, хіба ви знаєте про нашу оселю? Ми вже тут п'ять років живемо, а ви, діду, до нас ні разу не заглянули.

— А хіба мені вас треба? Про оселю я знаю від татар. Знаю, що вони кілька разів хотіли вас загорнути, та не вдалося. Ви здорово б'єте, і вони мають перед вами страх. Але ви таки не встоїтєсь, як прийде їх велика сила. І сліду по вас не стане.

— Бог ласкавий на нас, і ми добре бережемося.

— Та чого ви в цю самітно до мене забрели?

— Ов! Та бо не гнівiться діду, та краще нас у хату запросить.

— У мене кат-ма хати, так як у мого пса. Я живу в ямі.

— Так пустить нас у яму, ми гості з добрим словом приходимо, нічого злого вам не зробимо.

Старий махнув рукою і замимрив:

— Ходить.

Сам пішов попереду, зігнувшись при вході. Пес обнюхав їх з усіх боків та кілька разів вишкірив зуби. Вони пішли за ним у печеру. Тут горів малий вогонь, і було тьмаво. Дід підкинув скипок, і стало ясно. Печера була доволі простора, висока, очаділа від диму. Не було тут нічого замітного, а все ж було воно для хлопців незвичайне і дивовижне. Серед печері горів вогонь, при ньому стояв глечик. При одній стіні настелено сухої трави та моху, на ній кілька кожухів. Зараз недалеко стояв простий стіл, збитий з грубих дощок, та один ослін. Стояв ще тут пеньок, на якому старий колов дерево та скипки. На столі були два глиняні горшки, миска і мідяний кухоль на воду. На стіні висіла на кілку сокира, лук і сагайдак зі стрілами.

— Коли вам хочеться сідати, то сідайте на ослоні, я на пеньку присяду. А як ви голодні, то дам вам по кришці меду та в'яленої риби. Тепер, либонь, піст, тому не даю вам вудженини. Більше в мене нічого немає.

— Спасибі, діду, у нас є дещо в торбі, що на дорогу взяли, ось ми вас почастиємо горілкою та пшеничним хлібом.

Тарас почав добувати з торбини пляшку, хліб і поклав на столі.

— Дай Боже, дідусю! — сказав Тарас випив чарку та зараз налив і подав дідові.

— Спасибі, що пошанували мене старого.

Випив чарку і взяв хліб. Він його понюхав.

— Як гарно пахне, справді. Вже й не тямлю, коли його їв... Еге ж! І ковбасу привезли. Та тепер піст... Ну, спасибі!..

Видно було, що старий був з цього дуже радий.

— Так ви, діду, знаєтеся з татарами? — спитав згодом Тарас.

— Як не знатися? Я сиджу при їх дорозі і щороку ті грабіжники проходять мимо туди й назад.

— Переходять через балку півперек?

— Куди пак! Можна б місцями переїхати одинцем, але вся орда не перейде.

— І нічого вам не роблять злого?

— Як би так було, то я б уже давно не жив, бо вони не вміють церемонитись, відріжуть башку, мов горобцеві, — дід засміявся, — але вони мене вважають за свого, за татарина, бо я так по-татарськи говорю, наче їх брат. Далі то я забув би хрищену мову, коли б сам до себе не говорив та молитви не відмовляв уголос.

— А не скучно вам, діду, без людей?

— Чого ж скучно? У мене все якась робота є, я не без діла. Улітку зілля збираю та сушу, а відтак татарам міняю. В мене трохи садовини в балці, пасіка, а взимку шию собі одержу, та полюю, та шкіри виправляю, і теж у татар міняю.

— Випиймо, діду, ще по чарці, веселіше буде балакати.

— Чи не забагато буде на мою голову? Вона відвикла, а ваша горілка не абияка... Та тепер ви мого меду покуштуйте...

— А довго ви діду, в цій балці живете?

— Е! Який ти цікавий! Перший раз тебе бачу і зараз душу перед тобою розкривай...

— Ні, то ні, ми не цікаві, а тільки так спитали. Ну, дідусю, ще по чарочці, щоб лиха не знати. Ми зараз таки підемо, а коли нас не проженете, то ще деколи навідаємося, та й вас до себе в гості просимо.

— Мені за людьми не скучно, а ви, як схочете, то заходьте до мене, я буду вам радий...

— У вас, діду, не все би нам було безпечно, бо можна татарам у петлю попасти.

— Говори здоров! У мене безпечніше, ніж у вашій оселі. У мене є печери, де можна безпечно сховатися, і не то татарин, але й сам чорт не знайде. А ніхто про них не знає, хіба Бог, та я.

Тарас, почувши це, дуже зрадів. Це якраз підходило під його думку. Тут можна засісти на татар, коли вертатимуться.

— Воно й правда, та все ж усього села в печеру не сховаєш...

Старий під чаркою повеселішав і лише підморгував на слова Тараса.

— Хто його знає... У моїх печерах я можу сховати триста душ, та ще і стільки коней чи скоту.

— Так ми, діду, запрошуємо вас у гості, а коли б нам

стало скрутно, так не відмовите нам, будь ласка, і сховайте тут цілу нашу громаду...

— А де ж я зможу до вас так далеко зайти? Мені вже дев'ятдесят літ зроду.

— Пусте! Ми коня приведемо, або й возом, чи саньми приїдемо.

— Спасибі вам діти. Про це ми ще побалакаємо, а тепер їжте.

— Ще чарочку, діду, по тім добре спати будете.

Старий не дав проситися і випив третю чарку.

— Та ще, будь ласка, діду, та кращу дорогу нам покажіть. От ми й тепер залишили коней з того боку балки з двома друзями, а самі бродили в снігу, аж попріли.

— Го, го! Без снігу ви б сюди не перейшли. Тут багато ям, тепер їх завіяло снігом, позамерзало. Влітку інша річ. Я покопав ті ями на звірів. Тепер, то я вже так не стріляю, як колись, тепер і лука добре не нагну, треба йти на хитрощі.

— Нам пора їхати, діду, та не прогнівiтьс'я, що ми за кілька днів знову навідаємось, та й гостинця привеземо.

— Е! Ще чає, підождіть, ще встигнете перед нічю, а ви мені розкажіть, як там у вашій оселі люди живуть.

— Не розказав би і до півночі. У нас гарно, всього доволі. Нема ні голодного, ні голого. Працюємо безупинно, хоч нема над нами ні пана, ні старости. У нас уже є своя церква і панотець.

— От і гарно. Я церкви вже давно не бачив. У мене церква ось під Божим небом. Але колись то я до вас зайду, не відмовлюсь.

— Ми по вас, дідусю, саньми приїдемо, та на свята під Різдо привеземо. Почуєте колядок...

— Спасибі вам, діти, і не забувайте старого. От розвеселили мене.

Дід вивів їх з печери та просльозився.

— Постривайте, хлопці, я вам ще іншу дорогу покажу, тудою можна буде легше перейти...

Як уже сиділи на конях і верталися додому, Тарас сказав:

— От те, що ми нині розвідали, багато варта. Ми там, у тих печерах, засядемо на татар, та їх змолотимо, що терміття з них посиплеться.

— Шкода, що він нам зараз не показав тої печери, — сказав Трохим, — хто знає, чи дід нас не обдуриє.

— Чи це правда, то ми цього не вгадаємо, поки не по-

бачимо, але так відразу не можна було наставати. Дід зараз став би сторчаком, і нічого з цього не вийшло б... Старих людей треба знати...

— Хто цей дід може бути?

— Господь його знає. Якийсь степовик-пустельник. Може, за великі гріхи покутує. Але помалу ми розвідаємо, лише старого треба придобрити. От ми найближчим разом привеземо такого гостинця, що старий буде радий. Лише ви, хлопці, запам'ятайте собі добре і ні перед ким ні словечка, де ми були і що довідались.

Другого разу привезли старому барильце горілки з медом, пшеничного хліба, буханців, медяників, сала, ковбаси, борошна на галушки і куліш, привезли білизну, бо помітили, що дід ходив без форочки, лише в кожусі.

Дід, як побачив такі дива, дуже зрадів.

— А Бог би вас благословив, мої діти, от обдарували старого, буде й у мене празник. Та от ви останнього разу забули забрати пляшку з горілкою. Вона стоїть на тому самому місці. Я не рушив, бо це не мое...

— Діду, — сказав Тарас, — та ми навмисне для вас її залишили.

— Я цього не знав, а чуже для мене святе...

Старий зараз випив чарку, повиносив з комори, що мав, та почав їх угощати. І зараз розбалакався.

— То у вашому селі ви все це маєте, і борошно і полотно?

— Дідусю, у нас два млини-вітряки та ще й млин на річці. Ми все маємо, чого нам треба, чого душа забажає. От, дідусю, переберіться до нас у село та заживете на старості літ, нічим не турбуючись. Ми вам не пожалуємо хліба-соли.

— Е! То ви так за себе говорите, а інша річ, чи ваші батьки захочуть непотреба годувати.

— У мене батенька давно немає. Я сам собі господар і прийму вас, діду, в хату. Я буду радий, як ваша досвідна голова мене в потребі порятує.

— Спасибі, синку, ми ще про це побалакаємо.

— Але на Різдво таки вас перевеземо, діду, в наше село. У нас дуже весело: колядок послухаєте, в церкві побудете...

— Ой, то, то! Цього я собі дуже бажаю... таки поїду, коли візьмете...

— Приїдемо саньми... Діду, ви казали нам за ту велику печеру... Чи не можна б її тепер побачити?

— А нащо тобі її треба?

— Я собі таке подумав: коли б нам скрутно стало перед ордою, то щоб було де схватись... Ну, дідусю, ще чарочку.

— Схватись було б де, — сказав дід, обтираючи губи, — але це дуже далеко від вас. Поки сюди встигли б втекти, то татари би вас геть порозбивали.

— Це пусте. Можна завчасу сюди перенестися, тільки я не знаю, чи ціле село помістилось би. Мені здається, що це неможливо, щоб така велика печера знайшлася...

— А що ти скажеш, коли в мене не одна така печера?

— Не можу цього повірити, поки не побачу...

Старий почав сміятись.

— Хитрий з тебе чоловік, та не на таківського потрапив. Я знаю, що ти печеру хочеш побачити, та й тільки так мене підходиш. Та я тобі без цього покажу. Ходім зараз, коли хочеш.

Тарас доп'яв того, чого хотів. Дід узяв смолоскип, кресало та віхоть соломи. Він повів хлопців трохи далі від своєї печери. Прийшли в таке місце, де було просторіше. Тут росли кущі ліщини. Поза тими кущами була щілина, котрою просунулись. Йшли так довше якимись сіньми, аж вийшли на просторе місце. Дід викресав вогню і запалив смолоскип... Хлопці найшлись у великій печері, краю її не було видно. Стеля була дуже високо. Тут звідкілясь подув вітерець, бо світло смолоскипу хиталося, і чути було свіже повітря. Дід почав обводити хлопців попід стіни. Із них сторчав камінь один на однім, наче в мурі. Вони так довго ходили. Звідсіля вели різні печери на боки, так що можна заблудити.

— Дивіться! По цих закутинах можна всього добра наскладати, що і цілий рік прожив би.

— А звідкіля взяти води? — заважив дехто.

— Є й вода, та трохи далі. Тут джерельце випливає, а куди воно пливе, то ніхто не вгадає цього.

— А татари до вас, діду заходять?

— Кожного разу. Вони вважають мене за свого і нічого переді мною не ховають.

— І говорили кожного разу, як ішли нашу оселю добувати?

— Говорили, і кожного разу я потерпав за вас, а якось тому чотири роки буде, як привів їх сюди якийсь потурнак, його Ібрагімом кликали. Він тут у мене передягався за нашого в лахміття та й пішов вас зрадити. А потім, як мені

татари казали, ті недобитки, то він їх зрадив і в таку ма-
тню завів, що ваші ухадники всіх вибили. Не знати, що з
ним сталося? Татари відгрожувалися, що як його впійма-
ють, то з живого шкуру злуплять...

— Ні, діду, то не так було. Він сам зрадився, бо захо-
див у шатро до тих кількох татар, що в нашому селі
жили. А міг друг, от цей Трохим, вислідкував, а я під-
слухав, та й ми все знали наперед, і ми обдумали всю обо-
рону. Ібрагіма ми опіймали живого і присудили на кіл по-
садити.

— І посадили?

— Відай Бог того не хотів, бо він утік на дерево, та
й упав, і так поломився, що сам здох...

— Це дуже цікаве для мене. Та, голубе, скажи мені, де
ти навчився татарської мови?

— Я не був, діду, в Криму, а таки навчився від одного
татарина, що до нас пристає, вихрестився і одружився з на-
шою молодницею Настею. Вже й діти є...

— От які штуки ви вмієте. Тепер мені дуже цікаво по-
бачити ваше село та й вас усіх пізнати. Не диво, що вас
орда не могла взяти. Скільки разів верталися ті недобитки,
то я дуже з цього радів. Тепер вас виминають.

— А коли б так, діду, вони ще коли захотіли нас за-
стукати, чи ви б нас не остерегли?

— Та як? Це далеко, не забіжу, післати не маю кого,
а фігури таки в мене не може бути.

— На це ми видумаємо спосіб. Коли тут є де у вас scho-
ватися, то ми посилали б кожного літа на обмін до вас од-
ного з наших, щоб коло вас жив, а в слухний час на коня
і дав нам знати.

— Це гарно ти видумав. У мене є де ховатися, мені са-
мому було б веселіше і вам безпечніше, не треба б людей
по фігурах томити...

— А коли б так татари верталися з добиччю, а нас
можна про це звістити, то чи могли б ми попробувати їх
розгромити, та добич відібрати, і християнських невільни-
ків визволити?

Старий почав крутити головою.

— На це треба б зо дві сотні добрих лицарів. Правда,
татари вертаючись з добиччю, дуже неповоротливі, лізуть
рачачим кроком, але все ж таки з чимбудь не можна їх за-
чпати...

— Не турбуйтеся, діду, в нас може бути три сотні до-

бре вишколеного і озброєного війська, у нас уже козацтво завелось.

— А ти мені говорив, так щось собі пригадую, що у вашому селі не буде більше, як триста душ. Хіба у вас ні жінок, ні дітей немає?

— Чому я так говорив, то я потім виясню. А тепер, дідусю, будьте здорові, перед Різдом ми приїдемо сюди саньми, з кожухами, повеземо вас у село на свята, та заколядуємо. Та екажіть іще, дідусю, як вас кликати.

— Я Гараськом звусь. А як ваше село величають?

— Ми його ще не назвали. Старшина вирішила, що його назвуть по іменні того уходника, що для села найбільше прислужиться.

— Дай, Боже, щоб воно назвалось Тарасівкою...

XIV.

На три дні перед Різдом приїхав Тарас з почотом двадцятьох хлопців на конях та ще з великими саньми, вистеленими сіном. Вони об'їхали балку довкруги, поки не стали над самою печерою, де жив дід Гарасько. Була морозно-погідна днина. Усі дерева та кущі в балці вкрились інеєм, який блищав до сонця сріблом, аж очі разило. Гарасько, почувши гамір і веселі оклики, вийшов з печери нагору, де його привітали в один голос:

— Здорові були, дідусю, помагай Біг! Беремо вас силою в ясир, коли не схочете по-доброму їхати.

— Спасибі вам, діти, що ви не забули, та ви погодіть, хай я трохи переодягнусь у кращу одежу, бо такого гороб'ячого опудала не повезете, а то всі пси на мене брехали б..

— Там для вас зладили вже кращу одежу, шкода часу втрачати...

— Ні, вже ви вибачайте, в мене своя одежа. Ось я зараз...

Він пішов у печеру і довго не виходив, аж навкучилось чекати. Хлопці позлазили з коней, стали гуртом і заколядували, аж луна по балці йшла. Тарас з кількома злізли в долину. Старий порався довго, а опісля як вийшов, то його не пізнали. Надів чисту сорочку, причесав волосся й бороду, вбрав смушкову сиву шапку і суконний жупан, підперезався цвітистим шовковим поясом, на ноги взув червоні сап'янові чоботи. Він випрямився, наче помолодшав. Хлопці радісно його привітали.

— От стільки моє добра, — сказав. — Та найгірша

моя турбота, що мені з моїм псом робити? Брати його погано, бо буде з псами по селу заїдатися, а лишу його тут, то якийсь звір його пожре, або й голоду здохне. а мені його дуже шкода.

— Заберіть його, діду, з собою на сани. З нашими псами він умить познайомиться та заприятелює...

— То знову погано, бо не буде кому моєї печери пильнувати...

— І на це ми порадімо. Нуте, хлопці, назгортаймо снігу та засиплемо вхід до печери.

Посходились ще інші і почали згортати руками сніг до щілини. При тому не обійшлося без жартів і молодечої пустоти. Хлопці кидали один на одного грудями снігу, штовхали один одного в сніг. По балці лунали веселі сміхи... За хвилину перед печерою стояла велика копиця снігу, ніхто й не догадався б, що туди перейти можна. Гарасько закликав пса і поліз на сани. Його одягли в кожух і добре вкрили ноги. Пес не знав, що з ним робиться, як Гарасько узяв його за шерсть на сани і прикрив кожухом. Зараз рушили з місця. Хлопці на конях переганялись, співали, сани гнали вихром по широкому степу.

Гарасько не мало здивувався, як побачив оселю. Його обвезили довкруги валу, який був вкритий снігом, що присипав густу тернину. Заїхали у ворота на майдан просто перед хату голови Кіндрата Мухи. Тут старому призначили мешкати. Гарасько зліз з саней, оглянувся, перехристився на церкву і сказав:

— Аж тепер мені ясно, чого татари не могли вашого села здобути.

Муха привітав Гараська, як свого гостя, і попросив у хату. Усі, що сюди посходились, не могли з дива вийти. Після того, що їм хлопці розповіли, сподівалися побачити якогось дикого степовика. Та ось перед ними стояв поважний міщанин, що подобав на св. Миколу своєю сивою бордою і довгим волоссям.

Відтепер щодня обидва сивоголові дідусі сиділи й розповідали один одному свої довголітні переживання.

Того року відсвяткували уходники Різдяні свята дуже весело. Гарасько ще перед Святвечором висповідався і запричащався, і з того був дуже радий. А вже на свята мусів ходити від хати до хати в гості. А молодь, що тепер робила, то і описати того годі. Ходили з колядою і то не абияк, а з музикою, бандурами та решетом. А за ними

йшли знову парубки, переодягнені за звірів, татар, турків, міщан, вояків, і точили різні баяндраси.

Особливо Трохим був мистець. Він прикидався за дурного і таке вигадував, що люди аж боки зривали зі сміху.

Усім святкувалося добре і весело, як людям, що не знають над собою пана, не потребують нікому коритись, ніхто не потребує у багатшого шматка хліба просити.

Дід Гарасько наче відмолоднів. Зараз по святах хотів вертатися до себе, та його не пустили. Він аж плакав на radoцях, дякуючи людям за щире серце.

— Як вам, діду, подобалось між нами, так залишайтеся тут, а не пожалуйте того, а коли нам своєю мудрою головою порадите, то це вже буде для нас заплата.

— Ще не час, мої добрі люди, я не відрікаюся до вас переселитись і тут по-християнськи віку дожити, та в мене одна велика думка на умі. Я ще хочу християнському мирові прислужитись. Що це таке, те знає ваш молодечий лицар, Тарас Партиченко.

Тарас почув, як очі всіх на нього повернулись, він почервонів і сказав:

— Панове громадо! Те, що я задумав і перед дідом Гараськом звирився, я ще нікому виявити не можу. Та, дідусю, пробі, залишіться в нас іще поза Йордан то й на водосвятті будете та йорданської води візьмете собі у пляшку.

— Спасибі, синку, за добре слово, Господь тебе благослови. Я залишуся...

Усі були з того раді, бо Гарасько поводився так, що нікому не навкучився. Його всі полюбили. Він багато знав розказувати, що цікаво було слухати. Люди сходяться в одну хату, а дід розказує всячину. Лише про себе самого не говорив ні слова, хто він і звідкіля тут узявся?

— Добре б мені жилося у моїй печері, бо я малим вдоволяюся. У мене й садок свій, і пасіка, тільки через тих клятих татар життя мені немає. Вони мене не чіпають, та я минаюся, коли дивлюся на те, як вони над християнськими бранцями знущаються. Як надженуть того ясиру, як все це почне голосити, і жінки і діти, то мені серце крається. Рад би я з щирої душі допомогти, та що я вдію? А поганці знущаються над ними, мов над скотом, або ще гірше... Знеможеться хто, не може йти далі, то його вбивають на місці. Скільки я таких бідних поховав, щоб християнського тіла гайвороння та дикі звірі не шматкували. Декому поталанить втекти до мене, то такого і переховаю, але втекти нелегко, бо кляті добре пильнують.

— А яким чином ви, дідусю, у цю пустелю попалися, та ще й одинцем живете?

Старий махнув рукою і важко задумався. Він довго так сидів та лише губами рушав, наче жував.

— Біда мене сюди загнала, мої діточки, не від гаразду я сюди втік... Та не питайте мене про це, не роздряпуйте старої рани... вона ніколи не загоїться... Як бачите по моїй одежі, я з міщанського роду. Мій покійний батько був купець, і я до цього приучувався, по світу їздив, у Крим, та й у Царгород. А опісля таке скоїлось, що не було чого додому вертатися.

Він більше не говорив нічого, і люди більше нічого не питали. Всі бачили, що таким одним питанням йому наче б рота зав'язав... Люди почали розходитися по домах, хата опустіла.

Другого дня по Йордані старий просив, щоб його відвезли. Тарас наладив сани, взяв кількох друзів, і старого відвезли. До печери ніхто не заходив. Хлопці відгорнули сніг і промостили дорогу.

— Слухай, синку! Як ти справді щось думаєш, то приготися заздалегідь, а коли сніг почне танути, то пришли кого сюди, бо як лише степ обісохне, то татарва рушить на Україну.

— Ми, дідусю, готові хоч би і зараз. Сюди ми будемо навідуватись, а коли наспіє та пора, то один з наших тут лишиться.

— Добре! Ти пам'ятай, що татари погано озброєні, вони не звичні до того, щоб їх нагально застукати. Добрий спис та шабля, кілька рушниць, а при тім порядок у війську, то, наскочивши зненацька, можна малою силою велику орду розбити.

— Так ми, діду, беремось за діло й найближчою весною. Все залежить від того, щоб ми наперед знали, коли орда піде на Україну, і коли вертатись буде.

— Слушайте, друзі, — казав Тарас, як уже верталися, — нікому про це ні слова. Ми самі діло обмірковуємо, і вся слава з того буде за нами. А коли скажемо це старшим, то певно нас не пустануть!

(Кінець I. тому)

